

พุทธปรัชญาเรื่องอัตตาและอนัตตา

คั้งที่ไคกล่าวแลวว่า คำว่าอัตตาหรือตัวคนั้น มีความหมายก่าความ คืออาจจะไมใใน
 ความหมายที่เป็นสสารหรือจิตก็ไค ในความหมายที่ไม่ใช่สสาร อาจเรียกวาลิ่งสัมบูรณ์
 (The Absolute)พรหมัน หรือ พระเจ้า ซึ่งหมายถึงสภาวะที่สูงสุค มีอยูไคควยตนเอง ไม
 ใตองขึ้นกับลิ่งอื่น ถึงจะไม่มีไคไคไปรูเห็นหรือเขาถึงสภาวะนี้ สภาวะนี้ก็ยังมียู สำหรับอัตตาใน
 ความหมายที่เป็นสสาร เรียกวา สสาร (material substance) คั้งที่ไคอธิบายไวใใน-
 ปรัชญาของ จอห์น ลอก (John Lock : 1632 - 1704) วาลิ่งต่าง ๆ มีการเปลี่ยนแปลง
 แผลง แต่ลิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปคือคุณสมบัติ (qualities) เทานั้น ตัวคนของมันไมไคเปลี่ยนแปลง
 เช่นใคะตัวที่อยู่ข้างหน้าเรานี้ สีของมันอาจซีคลง ขาใคะอาจจะหักไปบางลิ่งไปบาง แต่มันก็
 ยังเป็นใคะตัวเดิม ลิ่งที่ทำใคมันเป็นใคะตัว เดิมก็คืออัตตาในแง่สสาร ซึ่งรองรับคุณสมบัติ
 ต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป ตามหัตถะของพุทธปรัชญา อัตตาไมน่าจะเป็นสสาร แต่คงจะ
 หมายถึงลิ่งสมบูรณ์ คั้งนั้นอนัตตาซึ่งมีความหมายตรงข้ามกับอัตตา จึงน่าจะไม่ไคลิ่งสมบูรณ์
 คั้งนั้น จึงเกิดปัญหาขึ้นว่า นิพพาน เป็นอัตตาหรืออนัตตาถันแน พุทธปรัชญาเชื่อว่านิพพานนั้น
 มียูจริง และเป็นสัมบูรณ์ภาพ (The Absolute) ในแง่ที่มันเป็นตัวของตัวเอง มีอยูไคควย
 ตัวเอง ไมขึ้นต่อลิ่งอื่น คือเป็นสภาวะที่มีอยูเสมอ แม้จะไม่มีคนเขาถึงนิพพาน แต่นิพพานของ
 พุทธปรัชญาไคไม่เหมือนกับลิ่งสมบูรณ์ของลทธิอื่นในแง่ที่ไม่ไคอัตตา แต่เป็นอนัตตา ที่แน่อนที่
 สุคก็คือ นิพพานไมไคอัตตาที่เป็นสสาร และในพระสุตตรก็บ่งไว้อย่างแนชัดว่า นิพพาน เป็น-
 อนัตตา ซึ่งเรื่องนี้จะไคกล่าวถึงในรายละเอียดในบทที่วาคัย เรื่องนิพพาน

ความสนใจของคนส่วนใหญ่มุ่งเข้าหาตัวเอง คั้งนั้นปัญหาเรื่องตัวคนหรืออัตตาจึง
 จักวาลปัญหาที่สำคัญปัญหาหนึ่งในระบบปรัชญาทั้งหลาย ซึ่งพุทธปรัชญาไคให้ความสนใจใ
 ปัญหาใคั้นกัน แต่ไมไคมุ่งที่จะตอบปัญหาว่า ตัวคนหรืออัตตานี้คืออะไร หรือมีลักษณะเช่นไร
 เพียงแคอธิบายว่า ปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นมาใค้อย่างไร เพราะพุทธปรัชญาไมสอนว่ามีอัตตา แต่
 สอนวาลิ่งหังปวงเป็นอนัตตา คั้งนั้นปัญหาเรื่องอัตตาจึงเกิดจากความเข้าใจผิดของคนบาง
 คน ซึ่งไปทิกทักเอาว่า มีอัตตาที่ใคียงแต่อยู่แต่แรกแลว จึงทำให้เกิดปัญหาว่า อัตตานี้มีหรือไม

เป็นอมตะหรือว่าคัมภีร์ ซึ่งจักเป็นประเภทปัญหาอภิปรายญาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ คือ ทรงนิ่งเฉยเสีย ไม่ตอบว่าอะไร ดังปรากฏในอานันตสูตรดังนี้

...วัจนโคตรปริพาชก...โคตูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ พระโคตมคุณเจริณ อุตคามิอยู่หรือ เมื่อวัจนโคตรปริพาชก ทูลถามอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคก็ทรงคุณเสีย วัจนโคตรปริพาชกโคตูลถามอีกว่า ข้าแต่พระโคตมคุณเจริณ ก็อุตคามิไม่มี หรือ แม้ครั้งที่สอง พระผู้มีพระภาคก็โคตูลถามเสียเหมือนกัน ครั้นแล้ววัจนโคตรปริพาชกโคตูลขึ้นจากที่นั่ง หลีกไป

ครั้งนั้น...ทานพระอานนทโคตูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์คุณเจริณ เพราะเหตุไรหนอ พระผู้มีพระภาคอันวัจนโคตรปริพาชกทูลถามปัญหาแล้วจึงไม่ทรงพยากรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กูกรอานนท เราอันวัจนโคตรปริพาชกถามว่า อุตคามิอยู่หรือ ถ้าจะพึงพยากรณ์ว่า อุตคามิอยู่ไซร คำพยากรณ์จักไปพร้อมกับลัทธิของสมณพราหมณผู้เป็นสัสตติภูมิ... เราอันวัจนโคตรปริพาชกถามว่า อุตคามิไม่มีหรือ ถ้าจะพึงพยากรณ์ว่า อุตคามิไม่มีไซร คำพยากรณ์นั้นจักไปพร้อมกับลัทธิของพวกสมณพราหมณผู้เป็น อัจฉเนทภูมิ...¹

ทั้งสัสตติภูมิ และ อัจฉเนทภูมิ นั้นมีความเชื่ออยู่แต่เดิมในเรื่องอุตคามิ ทัศนะแรก มีความเห็นว่า อุตคามิอยู่ เป็นอมตะ มีความเที่ยงแท้ สำหรับทัศนะหลังนั้น เห็นว่าอุตคามิอยู่ในตัวคน เมื่อคนตายไป อุตคามินี้ก็สูญสลายไปด้วย ดังนั้นทั้ง 2 ทัศนะนี้ก็มีความเชื่อในอุตคามิ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาดังกล่าว

✓ ที่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสสั่งสอนเกี่ยวกับเรื่องอุตคามินั้น เพราะเหตุที่พระองค์ทรงค้นพบว่า ที่เรียกว่าตัวตนหรืออุตคามินี้ ก็คือกระแสหรือกระบวนการของร่างกายและจิตที่เกิดดับต่อเนื่องทะยอยกันอยู่ตลอดเวลา อีกแง่หนึ่งอาจกล่าวได้ว่า ตัวคนนี่คือประชุมแห่งธาตุต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม อันเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ทั้งหมดนี้เรียกว่า

¹"อานันตสูตร" (ข้อ 801-2), สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่ม 28, ..., หน้า 635-6.

นามรูป รูปได้แก่ร่างกายที่ประกอบด้วย มหาภูตรูป 4 คือ ธาตุ คิน น้ำ ลม ไฟ ส่วนนามนั้นได้แก่ส่วนที่เป็นจิตและเจตสิก หรือสิ่งที่เกิดกับจิตนั่นเอง ดังที่พระนาคเสนได้อธิบายต่อพระเจ้ามิลินท์ว่า "สิ่งที่ไม่ปรากฏแก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เพราะเป็นของละเอียด หรือเป็นของไม่มีตัวไม่มีตน เช่นจิตหรืออารมณ์ที่เกิดกับจิตนี้เป็นนาม สิ่งนี้อาจทราบได้โดยตาเป็นต้นนั้น เป็นรูป"² นามรูปนี้เกิดดับต่อเนื่องโดยปราศจากเจตภูตหรืออตตาทที่เที่ยงแท้ เป็นตัวการเชื่อมโยงอยู่เบื้องหลัง อีกประการหนึ่ง เมื่อได้ทำการวิเคราะห์ตัวตนออกเป็นเบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แล้ว และเมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบแต่ละส่วนหรือแต่ละขันธ์แล้ว ก็พบว่าไม่มีส่วนใดเลยที่จะเรียกได้ว่าเป็นอตตาทที่เที่ยงแท้ ทุกส่วนนั้นไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาททั้งสิ้น

ปัญหาที่คือ ความเชื่อว่ามีอตตาทนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ความเชื่อในอตตาทที่เที่ยงแท่นั้นเกิดจากสาเหตุหลายประการ ประการแรก ได้แก่สาเหตุทางอารมณ์ คือความกลัว คนกลัวความไม่เที่ยง กลัวความเปลี่ยนแปลง กลัวความตาย ไม่สามารถจะเผชิญกับความจริงที่ว่า ไม่มีอตตาทที่เที่ยงแท้อยู่ จึงได้พยายามหาหลักประกันอันมั่นคงที่จะค้ำจุนความเที่ยงแท้เป็นอมตะของตนเอง นั่นคือพระเจ้า ซึ่งเป็นผู้สร้างมนุษย์หรือเป็นรากฐานของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เป็นอมตะ และมนุษย์ก็ต้องมีความเชื่อถือในพระเจ้านั้น ดังนั้น "มนุษย์ซึ่งได้รับความเที่ยงแท้เป็นอมตะจากพระเจ้า จะต้องมีความเชื่อมั่นในพระเจ้าตลอดไป มิฉะนั้นการกระทำผิดกฏอันใดอันหนึ่ง จะทำให้เขาต้องอยู่ในภาวะที่ถูกสาปแช่งกับปีศาจกลับ ซึ่งเลวร้ายยิ่งกว่าความตายเสียอีก"³ ในแง่นี้หมายความว่า เมื่อมนุษย์เป็นอมตะแล้ว เมื่อทำดีได้ขึ้นสวรรค์ ก็เป็นอมตะอยู่ในสวรรค์ เมื่อทำชั่วต้องตกนรก ก็เป็นอมตะอยู่ในนรกนั่นเอง

สาเหตุอีกประการหนึ่ง เนื่องมาจากความคิดคำนึงทางปรัชญา หมายความว่าถึงการสร้างระบบอภิปรัชญาเกี่ยวกับอตตาทที่เที่ยงแท้ โดยอนุมานเกินเลยจากประสบการณ์ เป็นต้นว่า

²ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2500), หน้า 40 - 44.

³R.Puligandla."The Buddhist Analysis of Identity & It's Psychological Implications," The Maha Bodhi, Vol. 79 (May-June 2515), p. 149.

การที่ได้เห็นสิ่งต่าง ๆ ในโลกเป็นระเบียบ ก็อนุมานว่าจะต้องมีผู้สร้างสิ่งเหล่านี้ คือพระเจ้า หรืออาคัมน์ที่บริสุทธิ์เที่ยงแท้ อีกแง่หนึ่งจากการที่ได้สังเกตเห็นสิ่งต่าง ๆ ในโลกเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา แต่ตัวผู้เห็นหรือผู้รับรู้นั้นก็ยังคงเดิม จึงเกิดการแบ่งแยกระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ ซึ่งผู้รู้นั้นคืออัตตาที่เที่ยงแน่นอน

การที่เชื่อว่ามีมนุษย์หนึ่ง เป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ของพระเจ้า และเป็นอมตะนั้น ก็เพราะการสร้างของพระเจ้านั้นสร้างจากแบบ นั่นคือเวลาที่พระเจ้าจะสร้างมนุษย์ก็จะสร้างตามแบบที่พระองค์กำหนดไว้ และแบบนี้เองที่เป็นแก่นหรือสารัตถะ (essence) ของมนุษย์ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงและเป็นอมตะ และการที่มนุษย์เป็นสิ่งที่ถูกสร้าง มนุษย์จะต้องอยู่ใต้อำนาจของผู้สร้าง ต้องทำตามกฎเกณฑ์ มนุษย์จึงไม่มีเสรีภาพ

ระบบปรัชญาที่ไม่อธิบายเรื่องอิตตา ก็มักจะกล่าวถึงเรื่องการสร้างสรรค์ของพระเจ้า เช่นปรัชญาแนวประจักษ์वाद (Empiricism) ของฮูม ซึ่งถือว่าความรู้ได้จากประสบการณ์ และเราไม่เคยมีประสบการณ์ต่อสิ่งที่เรียกว่า อิตตา หรือพระเจ้าเลย สิ่งเหล่านี้เป็นข้อสรุปเหนือผัสสะ เป็นการสร้างสรรค์ของสมองโดยปราศจากรากฐาน ฮูมปฏิเสธแม้กระทั่งความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุเป็นผล (causality) และความเป็นระเบียบในธรรมชาติ (uniformity of nature) เพราะสิ่งเหล่านี้เกิดจากความเชื่อ คือเชื่อว่าเมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น อีกสิ่งหนึ่งจะเกิดตามมา ดังนั้นเมื่อเราเห็นสิ่งต่าง ๆ มีอยู่ ก็คิดว่ามันจะต้องมีสาเหตุแรก (First Cause) หรือผู้สร้างคือพระเจ้า เมื่อเกิดการรับรู้โลกภายนอก ก็อนุมานถึงผู้รู้คืออิตตา ทั้งหมดนี้คือจินตนาการ อันเป็นผลงานของสมองทั้งสิ้น มันไม่ได้มีอยู่จริง ๆ

ปรัชญาของ ชาทร์ ก็ไม่สอนเรื่องอิตตา และเรื่องการสร้างสรรค์ของพระเจ้า แต่ชาทร์อธิบายคนละแบบกับฮูม คือฮูมอธิบายจากแง่ของประสบการณ์ (empirical) แต่ชาทร์อธิบายจากแง่ของภววิทยา (ontology) ว่า มนุษย์ไม่ใช่อิตตาที่เที่ยงแท้ แต่เป็นกระบวนการสร้างโลก (definite objects) ขึ้นจากธรรมชาติ (the in-itself) มนุษย์คือความรู้สึก (consciousness) ที่เกิดขึ้นแต่ละครั้ง และความรู้สึกนี้ให้ความหมายต่อโลก ทำให้สิ่งต่าง ๆ มีความหมายขึ้น ในแง่นี้มนุษย์คือผู้สร้าง ไม่ใช่สิ่งที่ถูกสร้างโดยพระเจ้า เมื่อเป็นเช่นนั้นมนุษย์จึงไม่มีแก่น (essence) หรืออิตตาที่เที่ยงแท้ในตัว และชาทร์ ก็ไม่ได้อธิบายถึงต้นกำเนิดของมนุษย์ เพราะถือว่าอยู่นอกข่ายของปรัชญา

✓ พุทธปรัชญาสอนว่า มนุษย์คือนามรูปที่มีความรู้สึก (consciousness) ซึ่งเกิดกับ
 ก่อเนื่องกันโดยปราศจากอัตตาที่เที่ยงแท้ เป็นตัวการเชื่อมโยงความรู้สึกนี้ มนุษย์ไม่มีแก่น
 หรือสภาวะ (essence) ในตัว เพราะเป็นเพียงกระบวนการที่เปลี่ยนแปลงต่อเนื่องกันเท่า
 นั้น ไม่มีพระเจ้าองค์ใดสร้างมนุษย์ มนุษย์สร้างตัวเอง หมายความว่ามนุษย์หรือความ
 รู้สึก หรือนามรูปนี้เป็นวิบาก คือผลแห่งกรรมที่ทำได้ในอดีต การกระทำใดก็ตามที่ทำโดยมี
 ความยึดมั่นว่า 'ตน' เป็นผู้กระทำแล้ว 'ตน' นั้นก็ต้องรับผิดชอบในผลของการกระทำนั้น
 ดังนั้นกรรมที่ 'ตน' กระทำได้ในอดีตก็ย่อมก่อให้เกิดผล คือนามรูป 'ของตน' ในปัจจุบัน
 และการกระทำในปัจจุบันก็ย่อมมีผลต่ออนาคต ถ้าจะกล่าวในขั้นปรมาัตถ์แล้ว ไม่มีตนหรืออัตตา
 มีแต่กระแสแห่งนามรูปซึ่งสืบทอดไปได้โดยมีกรรมเป็นพลังผลักดัน ซึ่งรายละเอียดของเรื่องนี้
 จะได้อธิบายถึงในบทต่อไป

สำหรับสาเหตุประการสุดท้ายอันทำให้เกิดความเชื่อในอัตตาที่เที่ยงแท้ นั้น คือ เรื่อง
 ของการใช้ภาษาตามรูปไวยากรณ์ ในประโยคที่สมบูรณ์ประโยคหนึ่งจะต้องมี ประธาน กริยา
 และ กรรม ตัวประธานคือ 'ฉัน' หรืออาจจะเป็นผู้ชื่อกัน เช่น นาย ก. ฯลฯ ซึ่งทำให้เกิด
 ความเข้าใจผิดว่า 'ฉัน' หรือนาย ก. นี้เป็นอัตตา อีกประการหนึ่งจากประสบการณ์เราจะ
 พบว่าในขณะที่ความคิดและการกระทำทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปนั้น ตัวผู้คิดหรือตัวผู้กระทำยัง
 เป็นคนเดิมอยู่ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง แต่อันที่จริงนั้นการคิดหรือการกระทำไม่ได้แยกออกจาก
 ตัวผู้คิดหรือผู้กระทำเลย ในทำนองเดียวกัน ผู้รู้กับกระบวนการรับรู้ก็เป็นสิ่งเดียวกัน ไม่ได้
 แยกออกจากกัน การใช้ภาษาที่มีคำว่า 'ฉัน' และ 'ของฉัน' ซึ่งบังถึงผู้รู้ ผู้ทำ หรือผู้คิดนั้น
 ทำให้เกิดความเชื่อว่ามีอัตตาเป็นตัวประธาน ดังนั้นการที่ เคสคาร์ท ตั้งประโยคว่า 'ฉัน
 คิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมีอยู่' แสดงว่า เคสคาร์ท เชื่อในความมีอยู่ของ จิตสาร (spiritual
 substance) ซึ่งเป็นอัตตาที่เที่ยงแท้แต่เดิมแล้ว ในเรื่องของวัตถุก็เช่นกัน การที่เราให้
 ความหมายต่อข้อมูลทางผัสสะ (sense data) ว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ ทำให้เกิดความคิดว่า มี
 สาร (material substance) ที่เที่ยงแท้รองรับคุณสมบัติที่เปลี่ยนแปลงของมัน ดังนั้นแม้
 กาลเวลาจะทำให้มันเปลี่ยนแปลงไปมากเท่าใด มันก็ยังเป็นสิ่งเดิมอยู่นั่นเอง ที่กล่าวมา
 ทั้งหมดนี้คือ สาเหตุที่ก่อให้เกิดความเชื่อในอัตตา แต่พุทธปรัชญาสอนเรื่องอนัตตา โดยการ
 วิเคราะห์ปรากฏการณ์ อันได้แก่สิ่งที่เรียกว่าโลกและตัวตน แล้วก็สรุปว่าสิ่งทั้งปวงเป็น-

อนัตตา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่คนทั้งสิ้น

การศึกษาพุทธปรัชญาต้องเข้าใจความจริง 2 ระดับ คือ 'ปรมาตม' และ 'บัญญัติ' หรือ 'สมมติ' ในขั้นสมมติบัญญัตินั้น มนุษย์มีตัวตน มีกิเลสค้นหาแบบเนืองอยู่ มีการกระทำกรรม และรับผลแห่งกรรม ในขั้นปรมาตมนี้ ทุกสิ่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มนุษย์ไม่ใช่อัตตา ไม่มีผู้สร้างกรรม ไม่มีผู้เสวยผลแห่งกรรม มีแต่เหตุปัจจัยต่อเนื่องกันเท่านั้น ผู้ที่เข้าใจความจริงในขั้นปรมาตมเท่านั้นจึงจะเป็นผู้ที่หลุดพ้น ซึ่งเรียกว่า พระอรหันต์ ✓

✓ พุทธปรัชญา เรื่องอัตตา

ในขั้นแรกนี้ จะไต่ถวิลถึงเรื่องตัวตน หรืออัตตาในขั้นสมมติบัญญัติ (empirical self) ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ซึ่งปรากฏอยู่ในพระสูตรบางสูตร การที่พุทธปรัชญาสอนอนัตตาทว่า แต่มีบางแห่งกล่าวถึงอัตตา ซึ่งอาจทำให้เกิดความสงสัยว่า คำสอนของพุทธปรัชญานั้นขัดแย้งตัวเอง ซึ่งที่จริงแล้วไม่ได้ขัดแย้งกัน ดังที่จะไต่ถวิลต่อไป

ในพุทธภาษิตบางบทที่ไต่ถวิลถึงและยอมรับว่า อัตตาหรือตัวตนมีอยู่ ในที่นี้อัตตาอาจหมายถึงร่างกายและจิตใจรวมกัน หรืออาจจะหมายถึงร่างกายหรือจิตอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ แต่ไม่ใช่อัตตาในแง่ที่เป็นสิ่งสมบูรณ์ (The Absolute) หรือปรมาตมอัตตา (Transcendental self) เพราะไม่มีหลักฐานใบบ่งว่า พุทธปรัชญาปฏิเสธสมมุติอัตตาและยอมรับปรมาตมอัตตาเลย พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่ามีอัตตาในความหมายที่คนธรรมดาใช้กันโดยสมมุติ เพื่อประโยชน์บางประการ อัตตาในแง่นี้อาจจะมุ่งถึงร่างกายหรือเบญจขันธ์ เช่น "ทพฺพตน ทพฺพตน แลวฺกัรฺองฺโห (อัตตาในที่นี้แปลว่าร่างกาย)"⁴ หรืออาจจะใช้ในความหมายที่มุ่งถึงจิตใจ เช่น 'บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกฝนตน' และ 'ตนแลอันบุคคลชนะแล้วประเสริฐ' ซึ่งเป็นพุทธภาษิตที่สั่งสอนกันโดยทั่วไป การฝึกฝนตน หมายถึงการฝึกใจตนเอง และการชนะตนนั้น ก็คือชนะใจตน นั่นเอง

ส่วนใหญ่พุทธปรัชญาจะใช้คำว่า อัตตา เพื่อหมายถึง เบญจขันธ์ หรือนามารูป อันได้แก่ร่างกายและจิตใจรวมกัน โดยถวิลถวิลแบบบุคคลาธิษฐาน ดังปรากฏในพุทธภาษิตที่

⁴ หลวงปริยญาโยควิบูลย์, เรื่องเดิม, หน้า 47.

แพร่หลายและเป็นที่ยกจำกันคือ 'คนแล เป็นที่พึ่งแห่งตน' เบญจขันธ์ซึ่งสมมุติเรียกกันเป็น อิตตา เป็นตัวเป็นตนนั้น ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ รูป คือร่างกายที่ประกอบด้วยธาตุ 4 วิญญาณคือจิตส่วนที่รับรู้อารมณ์ เวทนา สัญญา สังขาร เรียกว่า เจตสิก ซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องอยู่กับจิต หมายความว่า เมื่อเกิดวิญญาณขึ้นคราวใด เวทนา สัญญา และสังขาร ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกันทันที ทั้งหมดนี้อาจแบ่งอย่างหยาบ ๆ ได้ 2 ส่วนคือ รูปกับนาม หรือที่เรียกว่า นามรูป

พุทธปรัชญาไม่สอนว่ามีอิตตาในแง่ปรมาตม ซึ่งหมายถึงตัวตนที่เที่ยงแท้ไม่มีวันแตกดับ สิ่งอยู่ในร่างกาย ดังที่ปรัชญาอุปนิษัตเรียกว่า อาตมัน หรือ ชีวาตมัน ปรัชญาอุปนิษัตยอมรับว่า มีอิตตาที่เที่ยงแท้ทั้งในชั้นสมมติบัญญัติ และในชั้นปรมาตม ในชั้นสมมตินั้นเรียกว่า ชีวาตมัน ซึ่งถือว่าเป็นส่วนผสมของความจริงและไม่จริง เพราะมีร่างกายห่อหุ้มอยู่ และมี อวิชชาปกคลุม ทำให้ติดข้องอยู่กับร่างกาย โดยไม่รู้ว่าแท้จริงนั้นชีวาตมันก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมัน หรือสิ่งสมบูรณ์ซึ่งเป็นอิตตาในชั้นปรมาตม ปรัชญาอุปนิษัตได้บรรยายลักษณะของพรหมันและอาตมันไปในเชิงปฏิเสธ คือไม่ใช่อย่างนี้และไม่ใช่อย่างนั้น เราจับต้องไม่ได้ เพราะไม่มีอะไรให้จับ ทำลายไม่ได้เพราะไม่มีสิ่งใดให้ทำลาย ในอีกแง่หนึ่งก็อธิบายโดยนิยามว่า พรหมันเป็นสิ่งที่มิอยู่ (สัต) อยู่ในภาวะที่เป็นจิต หรือสัมปชัญญะบริสุทธิ์ (pure consciousness) และ นิรามิสสุข (bliss)

สำหรับพุทธปรัชญาไม่ไถ่กล่าวถึงพรหมันหรือชีวาตมันในแง่นี้เลย เพราะสิ่งที่เรียกว่าตัวตนนั้นก็คือ เบญจขันธ์ หรือทั้งรูปและนามประชุมกันเข้า สมมุติเรียกว่าเป็น สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา หรืออาจตั้งเป็นชื่อต่าง ๆ ดังปรากฏในคำสนทนาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน โดยพระเจ้ามิลินท์ ได้ถามปัญหาว่า

...ที่เขอแสดงชื่อว่า นาคเสน อะไรเล่าเป็นนาคเสน ผมหรือเป็นนาคเสน เมื่อพระเถระทูลตอบว่ามีไซ้ ก็ตรัสถามต่อไปจนครบอาการ 32 ทรงไล่เลียงไปแต่ละอย่าง ๆ ว่า เป็นนาคเสนหรือ พระเถระเจ้าก็ทูลตอบว่ามีไซ้ จึงตรัสไล่ถึงขันธ์ 5 แต่ละอย่าง ๆ ว่า เป็นนาคเสนหรือ... หรือทั้ง 5 ขันธ์เป็นนาคเสน หรือนาคเสน มีนอกออกไปจากขันธ์ 5 นั้น พระเถระเจ้าก็ทูลตอบว่า มีไซ้ ๆ ทุกขอ⁵

⁵ปัญหาพระยามิลินท์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ..., หน้า 6-7.

พระนาคเสนทูลตอบโดยใช้วิธีอุปมาอุปมัยกับรถ โดยอธิบายว่า ที่เรียกว่ารถนั้น มี ส่วนไต่ข้างที่เป็นรถ งอน เทลา ล้อ แอก แต่ละอย่างนี้ไม่ใช่รถ ต้องอาศัยอุปกรณ์ทั้งหมด นี้รวมกันจึงเรียกว่ารถ ดังนั้นพระนาคเสนจึงสรุปว่า

...แม้คำว่า นาคเสน ซึ่งเป็นชื่อของอาत्मภาพัก์เช่นนั้น เหมือน กัน อาศัยทั้งคุณทั้งชน เป็นคุณ อาศัยทั้งรูปทั้งนามประชุมรวมกัน เขา จึงมีคำชื่อนี้ขึ้น แคววเมื่อพูดโดยปรมาัตถแล้ว ก็ห้ามมีตัวบุคคล ที่จะฟังคนใดในชื่อนั้นไม่⁶

ในแง่นี้แสดงว่า ตัวคนที่สมมุติเรียกกันนั้น คือตัวคนที่ประกอบด้วย เบญจขันธ์มาประชุม กันเข้า ซึ่งเมื่อวิเคราะห์ส่วนต่าง ๆ แล้วจะพบว่า แต่ละขันธ์นั้นไม่เที่ยงแปรปรวนและเสื่อม สลายได้ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนของเรา เป็นเพียงกองสังขาร ซึ่งปรุงแต่งขึ้นจากเหตุปัจจัย จึง ที่ วชิราภิกษุณี โคธอธิบายเรื่องนี้กับมาร ว่า "ในกองสังขารล้วนนี้ยอมไม่ได้นามว่าสัตว์ เหมือนอย่างว่า เพราะคุณส่วนทั้งหลายเข้า เสียงว่ารถยนต์มีฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมี อยู่ การสมมุติว่าสัตว์ยอมมีฉันนั้น"⁷

✓ อย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญายอมรับว่า มีอัตตาในชั้นสมมุติบัญญัติ เพื่อประโยชน์ในการ สอนศีลธรรม และการประพฤติปฏิบัติธรรมทั้งหลายก็ต้องมีตัวตน เป็นผู้ปฏิบัติทั้งสิ้น ดังที่ ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า

เมื่อทรงสอนศีลธรรม ก็ต้องตรัสอย่างมีสัตว์ มีบุคคล มีตัวตน กระทั่งมีตถาคตเอง กระทั่งสอนให้ทำบุญกุศลที่สร้างไว้ ครั้นทรง สอนปรมาัตถธรรม ก็ตรัสอย่างไม่มีสัตว์ บุคคล กระทั่งตถาคตเอง มีแต่สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นชั่วขณะ ๆ ทะຍอยกันไป...⁸

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

⁷ "วชิราสูตร" (ข้อ 554), เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁸ พุทธทาสภิกขุ, ปฏิบัติสมุปบาทคืออะไร (พระนคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุษยา, 2514),

นอกจากนั้น การยอมรับอรรถาในชั้นสมมุติ ก็เพื่อประโยชน์อีกประการหนึ่ง คือการ เจริญจิตต่อกัน โดยใ้ประโยชน์ที่ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ เช่น ประโยคที่ว่า นาย ก. อ่าน หนังสือ นาย ก. นี้คือประมุขแห่งเบญจขันธ์ที่ไ้กล่าวไว้แล้ว ถ้าหากว่าใ้คำว่าเบญจ- ขันธ์ แทนคำว่า นาย ก. ในประโยคนี้ คือ เบญจขันธ์อ่านหนังสือ ประโยคนี้ก็จะ เป็น ประโยคที่ไม่มีความหมาย และไม่เข้าเรื่อง คือคนฟังก็ฟังไม่รู้เรื่อง

โดยแท้จริงแล้ว ตัวตนหรือเบญจขันธ์นั้น ก็ไม่ใช่ตัวตนของเรา มีความไม่เที่ยง เป็น อนัตตา ดังนั้นการที่มีคำว่า อรรถาปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายตอนนั้น ไม่ได้ขัดแย้งกับคำสอน ในเรื่องอนัตตาแต่ประการใด อย่างไรก็ตามเรื่องสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอยู่เสมอ คือ เรื่องทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ ความดับทุกข์ และทางที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ความทุกข์ เป็นสิ่งที่แนบเนื่องอยู่กับมนุษย์ ดังนั้นตัวตนและทุกข์นี้คืออย่างเดียวกัน ดับตัวตนเสียทุกข์ก็ดับ เหตุแห่งทุกข์หรือตัวตน คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ปัจจัยเหล่านี้เองที่เป็นสาเหตุแห่งความ ยึดมั่นในอรรถา ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ในตอนแรกนี้จะไ้กล่าวถึงธรรมชาติที่แท้จริงของ ตัวตนที่ยึดมั่นว่าเป็นอนัตตา เพราะอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่เรียกว่า ไ้ตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณ์ นั้นเอง

ตัวตนและไตรลักษณ์

ปัญหาที่สำคัญของมนุษย์ตั้งแต่ยุคยุคทุกสมัยมาแล้ว คือ ปัญหาที่ว่ามนุษย์คืออะไร พุทธปรัชญา กล่าวว่า มนุษย์คือกระแสชีวิตหรือกระบวนการที่เปลี่ยนแปลงต่อเนื่องกัน พลังที่ผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสืบต่อกันไปในกระบวนการนี้ คือ พลังแห่งกรรม โดยมีต้นหากกระตุ้น ให้ความสืบต่อชีวิตดำเนินไปเรื่อย ๆ เกิดภพเกิดชาติขึ้นตลอดเวลา ก็เลส คือโลภะ โทสะ และ โมหะ เป็นสาเหตุแห่งกรรมที่ทำให้เกิดผล (วิบาก) คือนามรูปที่เกิดดับต่อเนื่อง เป็นกระแส เรียกว่าคน หังทมคนี้คือสังสารวัฏ การที่จะรู้ถึงธรรมชาติของมนุษย์ต้องวิเคราะห์เบญจ- ขันธ์ที่ประกอบกันขึ้นเป็นตัวตนนี้ แล้วก็จะพบว่า ลักษณะสำคัญของมนุษย์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเรียกว่าไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณ์ นอกจากนั้นสิ่งแวดล้อมอันได้แก่- อารมณ์ที่มากกระทบนั้น ก็มีธรรมชาติของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อยู่เช่นกัน ดังนั้น สิ่งทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นตัวตนหรือเบญจขันธ์ และโลกหรืออารมณ์ที่มากกระทบนั้น ต่างก็อยู่ใ้กฎ

แห่งสามัญญลักษณะซึ่ง เป็นลักษณะหรือธรรมชาติของสิ่งทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและนำมา
สั่งสอน ก็ปรากฏข้อความในพระสูตรตอนหนึ่งว่า

... อภิภูมิมุขังหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม
ชาตุนัน คือความตั้งอยู่เป็นธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมคาก็คง
ตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสบุรุษชาตุนันว่า สังขารทั้งปวง-
ไม่เที่ยง... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้
เข้าใจงายว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ๙

✓ หมายความว่า สามัญญลักษณะ อันเป็นกฎแห่งธรรมชาติที่แน่นอนตายตัว โดยไม่มีข้อยกเว้นนั้น ไม่ได้เป็นกฎที่พระพุทธเจ้าตั้งขึ้น แต่มันมีมาอยู่เดิมแล้ว ไม่มีผู้ใดไปเปลี่ยนแปลงกฎนี้ได้ และกฎนี้เองที่พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบและนำมาเผยแพร่ออกไป

พุทธปรัชญามีคำสอนที่เป็นพื้นฐานอยู่ว่า สังขารธรรม หรือสังขตธรรมทั้งปวงย่อมอยู่ภายใต้สามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คำว่า/สังขตธรรม หมายถึงธรรมหรือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งหมายถึงสิ่งทั้งปวงที่มีอยู่ในสากลจักรวาล นิพพานนั้น เป็นอสังขตธรรม คือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีความเที่ยงแท้ ไม่เป็นทุกข์ แต่ก็ เป็นอนัตตา ดังนั้นในพระสูตรจึงกล่าวว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ซึ่งคำว่าธรรม ในที่นี้มีความหมายรวมทั้ง สังขตธรรม และอสังขตธรรม ทั้งหมด ส่วนคำว่าสังขารนั้น หมายถึงสังขตธรรมอย่างเกี่ยว

คำว่า ธรรม นี้ใช้ได้หลายความหมาย คือถ้ากล่าวจากแง่ของภววิทยา (Ontology) ธรรมหมายถึงสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมด ความหมายตามรากศัพท์ หมายถึงสภาพที่ทรงตัวเองไว้ ได้แก่รูปแบบ (form) หรือปรากฏการณ์ในโลก หรือสิ่งทั้งปวงที่มีอยู่ คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งกล่าวแล้ว ทั้งหมดนี้คือธรรมชาติ และธรรมชาตินี้มี 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายที่มีการปรุงแต่ง การเปลี่ยนแปลง และฝ่ายที่ไม่มีการปรุงแต่ง ไม่มีการเปลี่ยนแปลง คนที่ยังมี-

⁹ "อุปปาทสูตร" (ขอ 576), อังคตตรนิกาย ติกนิบาต, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 31, ..., หน้า 458-9.

ความยึดมั่นในตัวตนก็เป็นธรรมชาติฝ่ายที่มีการปรุงแต่ง ถ้าไม่มีความยึดมั่นในตัวตน ธรรม-
ชาติฝ่ายนี้ทั้งหมดไปเหลือแต่ธรรมชาติที่ไม่มีการปรุงแต่ง อันได้แก่ธรรมชาติที่เรียกว่า นิพพาน

นอกจากที่กล่าวมานี้ คำว่า ธรรม อาจหมายถึงระเบียบแบบแผนหรือกฎเกณฑ์ของ
ธรรมชาติ เช่น กฎแห่งเหตุและผล กฎแห่งปัจจัยสมุปบาท กฎแห่งกรรมซึ่งบังคับการกระทำ
ของสิ่งมีชีวิต พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า โลกหรือจักรวาลนี้มีระเบียบกฎเกณฑ์ แต่วาปราศ
จากผู้สร้าง ต้นกำเนิดและที่สุดแห่งโลกตามแนวของอภิปรัชญานั้น เป็นเรื่องที่พระองค์ไม่ทรง
พยากรณ์ เพราะไม่เป็นประโยชน์ คือไม่เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์

อีกประการหนึ่ง ธรรม หมายถึงความดี หรือความถูกต้องในแง่ที่ตรงข้ามกับอธรรม
และในความหมายสุดท้ายนั้น ธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นส่วนที่นอกเหนือจาก
พระวินัย เช่น คำสอนเรื่อง อริยสัจ 4 เป็นต้น

✓ คำว่า ธรรม ที่ปรากฏในไตรลักษณ์ คือธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตานั้น ธรรมในที่นี้ใช้
ตรงกับความหมายแรก คือหมายถึงสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมด ไม่ยกเว้นสิ่งใดเลย

คำว่า สังขาร บังถึงกระบวนการ กิจกรรม หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติทั้งปวงที่มี
สาเหตุเป็นปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นเมื่อเหตุเกิด และดับลงเมื่อเหตุดับ ไม่มีความเที่ยงแท้
แปรปรวนอยู่ตลอดเวลา สรุปว่า สังขารคือสิ่งทั้งปวงที่มีปัจจัยปรุงแต่ง รับรู้ได้จากประสบ-
การณ์นั่นเอง ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ว่า "...คุณภิกษุทั้งหลาย... ก้อะไร เป็นสิ่ง
ทั้งปวง จักขุกับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณสุตตะ ใจกับธรรมารมณ์
อันนี้เรากล่าวว่สิ่งทั้งปวง..."¹⁰

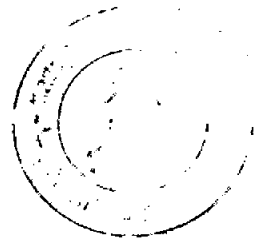
สังขารนี้แบ่งเป็น 2 ประเภท คืออุปาทินกสังขาร ได้แก่สังขารที่มีใจครอง มีความ
รู้สึกนึกคิด หมายถึงสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดรวมทั้งสังขารที่เรียกว่าคน คือกลุ่มรวมของ เบญจขันธ์
ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมกันเป็นตัวตนขึ้น ส่วนอีกประเภทหนึ่งคือ

¹⁰ "สัพพสุตฺร" (ข้อ 24), สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย
เล่ม 27, ..., หน้า 20.

อนุภาตินิกสังขาร คือสังขารที่ไม่มีชีวิตจิตใจ ได้แก่วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ในโลก ซึ่งประกอบขึ้นด้วยธาตุ 4 ซึ่งมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา

นอกจากจะหมายถึงสิ่งปรุงแต่งแล้ว คำว่า สังขาร อาจหมายถึงผู้ปรุงแต่ง หรือผลของการปรุงแต่งก็ได้ คือถ้ากล่าวถึงสิ่งทั้งปวงอันได้แก่อนุภาตินิกสังขารและอนุภาตินิกสังขารแล้ว เรียกว่าเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่ง หรือผลของการปรุงแต่ง คือสังขตธรรม สำหรับสังขารที่หมายถึงผู้ปรุงแต่งนั้น ก็คือสิ่งที่ปรุงแต่งสังขตธรรมขึ้น คือปรุงแต่งเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ขึ้น สภาพแห่งการปรุงแต่งนั้นแบ่งออกเป็น 3 ประเภท เรียกว่า กายสังขาร วจีสังขาร และจิตสังขาร ซึ่งภิกษุในธรรมวินาย ไค้อธิบายท้าววิสาขะอุปมาสถว่า

ภิกษุวิสาขะผู้มีอายุ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านี้ เป็นธรรมมีในกาย เนื่องด้วยกาย ฉะนั้นลมหายใจออกและลมหายใจเข้าจึง เป็นกายสังขาร บุคคลยอมตรีกยอมตรองก่อนแล้ว จึงเปล่งวาจา ฉะนั้นวิตกวิจารณ์ จึงเป็นวจีสังขาร สัญญา และ เวทนาเป็นธรรมมีในจิต เนื่องด้วยจิต ฉะนั้นสัญญาและเวทนา จึงเป็นจิตสังขาร¹¹

ถ้าเข้าใจได้ว่า กายสังขารคือกระบวนการทางร่างกายทั้งหมด เช่นระบบการหมุนเวียนของโลหิต ระบบการหายใจ การถ่ายเทของเสีย ฯลฯ ทั้งหมดนี้ปรุงแต่งให้เกิดร่างกายขึ้น สำหรับวจีสังขาร คือวิตกวิจารณ์นั้น หมายถึงการคิดตรึกตรองก่อนแล้วจึงพูดออกมา จึงเรียกว่า ปรุงแต่งคำพูด สำหรับจิตสังขารนั้น คือ สัญญาและเวทนา ซึ่งบางแห่งก็กล่าวว่าเจตนาทั้งหมดนี้ปรุงแต่งให้จิตคิดคึกหรือชั่วได้

สังขารธรรม หรือ สังขตธรรม ที่เรียกว่า เบญจขันธ์นั้น ได้แก่ส่วนประกอบ 5 ส่วนแห่งตัวตน คือ รูปขันธ์ หมายถึงส่วนที่เป็นสสาร ซึ่งประกอบขึ้นจากธาตุ 4 เช่นเดียวกับวัตถุสิ่งของทั้งปวงในโลก รูปขันธ์นี้คือร่างกาย เวทนาขันธ์หมายถึงส่วนที่เป็นความรู้สึก

¹¹"จุฬเวทลลสูตร" (ขอ 509), มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18, ..., หน้า 628.

ของจิต คือมีความรู้สึกต่ออารมณ์ที่มากกระทบ อาจรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ได้
 สัตยฐานันท์หมายถึงส่วนที่เป็นความจำ คือจำได้ หมายถึงว่า อะไร เป็นอะไร อยู่ในประเภท
 ไหน ใช้อย่างไร เมื่อจำแล้วก็เก็บบันทึกไว้ในจิต สังขารชั้นันท์ คือส่วนที่เป็นความคิด ประ
 แต่งให้จิตคิดคือและชั่ว วิญญาณชั้นันท์คือจิตซึ่งทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ภายนอก และเก็บบันทึกประสพ-
 การณ์เก่า ๆ ไว้ อันจะมีผลต่อการรับรู้ในครั้งใหม่ต่อไป

นอกจากนั้น เบญจชั้นันท์อาจแบ่งได้ 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นนามและรูป เรียกรวม
 ว่านามรูป ส่วนที่เป็นรูปก็ได้อีก รูปชั้นันท์ หรือร่างกาย ส่วนที่เป็นนาม ได้แก่จิตคือวิญญาณ
 และสิ่งที่เกี่ยวข้องเนื่องอยู่กับจิต คือ เวทนา สัญญา และสังขาร วิญญาณเป็นตัวรับรู้อารมณ์ภาย
 นอก ส่วนเวทนาสัญญาและสังขารนี้ เป็นเจตสิก หมายถึงความรู้สึกที่เกิดกับจิต สำหรับ-
 วัตถุภายนอกหรือที่เรียกว่าอารมณ์ (object) นั้น ก็คือสิ่งที่เป็นรูปธรรม อันประกอบด้วยธาตุ
 4 เช่นเดียวกับร่างกาย ทั้งหมดนี้อยู่ภายใต้กฎแห่งสามัญญลักษณะโดยตลอด

เท่าที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า สิ่งที่เรียกว่าตัวตน ก็คือเบญจชั้นันท์นั่นเอง ไม่มีอะไรมาก
 ไปกว่านี้ และเบญจชั้นันท์ก็เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่มิใช่เหตุปัจจัยปรุงแต่งด้วยกันทั้งสิ้น ใน
 บรรดาชั้นันท์ทั้ง 5 นี้ วิญญาณหรือจิต เป็นตัวยื่นโรงสำหรับรับรู้โลกภายนอก นั่นคือเมื่อ-
 อายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เกิดวิญญาณหรือความรู้สึกขึ้น ซึ่งวิญญาณนี้ไม่ใช่
 อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ ปรินิพพานอุปัชฌาย์ อธิบายว่า จิตหรือวิญญาณเป็นเพียงอุปกรณ์ที่อาตมัน
 ใช้รับรู้โลกภายนอก โดยที่อาตมันสัมผัสสัมผัส มนัสสัมผัสอายตนะภายใน อายตนะภายใน-
 กระทบอายตนะภายนอก แล้วจึงเกิดการรับรู้ขึ้น คำว่า มนัส ในที่นี้ก็คือจิตนั่นเอง สำหรับ
 พรหมันนั้น เป็นสัมปชัญญะบริสุทธิ์ เป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยอุปกรณ์ดังกล่าว ส่วนพุทธปรินิพพาน
 ศึกษาแก่จิต หรือวิญญาณที่เป็นตัวรับรู้เท่านั้น ไม่อนุมาณไปถึงพรหมันหรืออาตมัน และวิญญาณ
 นี้ก็เป็นสิ่งที่มิใช่เหตุปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง แปรปรวน เช่นเดียวกับส่วนประกอบของตัวตนส่วน
 อื่น ๆ

เมื่อรู้ว่าตัวตนประกอบด้วยชั้นันท์ 5 แล้ว ขั้นต่อไป พุทธปรินิพพานได้แสดงถึงลักษณะ
 อันแท้จริงของเบญจชั้นันท์ นั่นคือลักษณะแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเบญจ-
 ชั้นันท์ทั้งหลายนี้คือกองสังขาร ซึ่งมีเหตุปัจจัย ไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยงแท้ ย่อมเปลี่ยนแปลงไป และ
 ดับไปในที่สุด ดังนั้นสิ่งเหล่านี้ไม่ใช่สิ่งที่ควรเข้าไปยึดถือ มันไม่มีค่าควรแก่การยึดถือ หรือ

ความต้องการเอามาเป็นตัวตนของตน เมื่อไปยึดแล้วก็ทำให้เกิดความทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ ว่า

... กุกรอานนท์ เธอจงดูเด็ก สั่งขารทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด ลวงไปแล้ว คัมไปแล้ว แปรไปแล้ว กุกรอานนท์ สั่งขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนั้นแล สั่งขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนั้นแล สั่งขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนก็อย่างนั้นแล กุกรอานนท์ ชอนควร จะเบือนหาย ในสั่งขารทั้งหลายทั้งปวงที่เกี่ยว ควรที่จะคลาย กำหนัก ควรเพื่อจะหลุดพ้นไป¹²

✓ ความไม่เที่ยง ทำให้เกิดทุกข์ คำว่าทุกข์ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงทุกข์เวทนา แต่หมายถึงถึงความทรงตัวหรือคำทรงสภาพเดิมอยู่ได้เพียงขณะเดียว สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนั้นคือไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนของเรา ไม่อยู่ในอำนาจที่เราจะควบคุมได้ตามอำเภอใจ ดังปรากฏข้อความในพระสูตรว่า ✓

... สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา¹³

✓ จากประสบการณ์ในระดับสามัญสำนึก ทำให้เรารับรู้ได้แต่ปรากฏการณ์ ซึ่งดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่เที่ยง ถึงมันจะเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ต้องอาศัยเวลานาน และเบญจขันธ์ที่เป็นตัวเราที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ ก็ดูเหมือนเป็นอนัตตา เพราะตัวเราไม่เคยเปลี่ยนแปลง สิ่งที่เปลี่ยนแปลงก็มีแต่ร่างกาย แต่ความรู้สึกที่ว่าเป็นตัวเรา นี้ไม่เคยเปลี่ยนแปลง แต่พุทธปรัชญาถกกลับอธิบายว่า 'สิ่ง' ต่าง ๆ เหล่านี้ ทรงตัวอยู่ไม่ได้แม้แต่ชั่วครู่เดียว แปรปรวนอยู่ตลอดเวลา นอกจากนั้นเราเห็นโลกภายนอกเป็นโลกแห่งความหลายหลาก เต็มไปด้วยสิ่งนั้นสิ่งนี้ต่าง ๆ กัน แต่

¹² "มหาสุตฺตสฺสนสุตฺต" (ข้อ 185), ที่ฉนิกาย มหาวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 15, ..., หนา 252.

¹³ "อัสสัตฺติกอนิจฺจสุตฺต" (ข้อ 1), สังกยัตตนิคาย สฬายตนวรรค, พระไตรปิฎก ภาษาไทย เลม 27, ..., หนา 1.

พุทธปรัชญาอธิบายว่าสิ่งหลายหลากเหล่านี้ก็คือ 'สิ่ง' ที่เหมือน ๆ กัน ก็เป็นสิ่งชดชรรวม ทั้งสิ้น มีลักษณะหรือธรรมชาติอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ทั้งสิ้น ดังนั้นปรากฏการณ์ ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นตัวตน หรือโลก ไม่ได้มีความแตกต่างกันในแง่เลย ข้อเท็จจริงเหล่านี้จะรู้ได้ด้วยการวิเคราะห์ จนกระทั่งถึงหน่วยย่อยที่สุด แล้วจะรู้ถึงธรรมชาติของแต่ละหน่วยย่อยเหล่านี้ว่า เหมือนกันหมด ไม่มีอะไรแตกต่างกัน การวิเคราะห์ในทางพุทธปรัชญานั้น ไม่ได้ใช้วิธีพิสูจน์ทดลองตามแบบของวิทยาศาสตร์ แต่ใช้วิธีเจริญสมาธิและวิปัสสนาจนเกิดญาณทัสสนะ คือมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาพที่แท้จริงของมัน การที่พุทธปรัชญาอธิบายว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้น เมื่อพิจารณาในขั้นปรมาตมแล้ว สิ่งทั้งหลายทั้งปวงก็ไม่ได้มีความแตกต่างกัน มีธรรมชาติที่เหมือนกันทั้งสิ้น ซึ่งคำสอนนี้ก็คล้ายคลึงกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ คือวิชาฟิสิกส์ ที่ค้นพบว่า สสารวัตถุทุกสิ่งทั้งปวงนั้น สามารถวิเคราะห์ได้เป็นหน่วยย่อยที่สุด เรียกว่า อะตอม หรือ ปรมาณู และภายในปรมาณู ก็มีกิจกรรมการเปลี่ยนแปลง คือมีนิวเคลียสเป็นแกนกลาง ภายในนิวเคลียสนั้น ประกอบด้วยโปรตอนและนิวตรอน และมีอิเล็กตรอนวิ่งรอบนิวเคลียส อีกทีหนึ่ง

จากแง่นี้แสดงว่า แนวความคิดทางพุทธปรัชญาที่มีความใกล้เคียงกับฟิสิกส์สมัยใหม่ คือเห็นว่า สิ่งต่าง ๆ ในโลกมีธรรมชาติเช่นเดียวกันหมด คือไม่ว่าจะเป็นก้อนหิน หรือเพชร พุทธปรัชญา ก็จะอธิบายว่าประกอบด้วยธาตุ 4 ซึ่งไม่เที่ยงและเสื่อมสลายไปในที่สุด ฟิสิกส์จะอธิบายว่า มันประกอบด้วย อิเล็กตรอน โปรตอน และ นิวตรอน เท่านั้นเอง มันไม่ได้มีคุณค่าแตกต่างกันไปเลย แต่เราเป็นผู้ไปให้ค่า ทำให้มันมีความหมายสำหรับเรา

อย่างไรก็ตาม จากแง่ที่กล่าวมานี้เพียงแง่เดียว จะสรุปว่าพุทธปรัชญาเป็นวิทยาศาสตร์ไม่ได้ เพราะยังมีคำสอนอีกหลายแง่ที่ไม่มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ และไม่ได้คลุมไปถึงเรื่องต่าง ๆ ในวิทยาศาสตร์ เรื่องของวิทยาศาสตร์เป็นเรื่องของข้อเท็จจริง (fact) พิสูจน์และทดลองได้จากหลักฐานต่าง ๆ แต่เรื่องของศาสนาเป็นเรื่องของคุณค่า (value) อธิบายว่า สิ่งใดควรหรือไม่ควรปฏิบัติอย่างไร ซึ่งเป็นเรื่องที่พิสูจน์ทดลองอย่างวิทยาศาสตร์ไม่ได้เสมอไป เช่น เรื่องเสรีภาพ ความหลุดพ้น หรือ นิพพาน เป็นเรื่องที่พิสูจน์จากหลักฐานไม่ได้ นอกจากจะทำตัวให้เข้าถึงสภาวะนั้นเองเท่านั้น

✓
 ธรรมชาติหรือลักษณะที่เหมือนกันของสิ่งต่าง ๆ นั้น คืออนิจลักษณะ หรือลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ทุกขลักษณะ หรือลักษณะแห่งความเป็นทุกข์ และอนัตตลักษณะ หรือลักษณะแห่งความเป็นอนัตตา หรือความไม่มีตัวตน ซึ่งในที่นี้จะไต่ถวิลถึงแต่ละลักษณะโดยสังเขป

อนิจลักษณะ หมายถึงการที่สิ่งทั้งปวงมีความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะพิจารณาโดยส่วนรวมหรือวิเคราะห์แยกออกเป็นส่วนย่อย ทุก ๆ ส่วนย่อยมีความเปลี่ยนแปลง ปรากฏจากความคงทนถาวร ทั้งนี้เพราะสิ่งต่าง ๆ มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เป็นเหตุเป็นปัจจัยของกันและกัน อยู่ในภาวะที่เป็นกระแส (flux) หรือกระบวนการ (process) คำว่า กระแส หรือ กระบวนการนี้บ่งถึงความเปลี่ยนแปลง (dynamic) ปรากฏจากความมั่นคงหรือเที่ยงแท้ (static) ภายในกระแสนี้ปรากฏจากตัวตนที่แสดงเอกลักษณ์ มีแต่ความต่อเนื่องสัมพันธ์กันเท่านั้น สำหรับร่างกายซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเบญจขันธ์ เมื่อแยกย่อยออกเป็นเซลล์ ก็จะพบว่าเซลล์เหล่านั้นมีกระบวนการเปลี่ยนแปลงอยู่ในตัวของมันเอง เมื่อส่วนย่อยเปลี่ยนแปลง เช่นนี้ ส่วนรวมซึ่งเป็นผลรวมของส่วนย่อยก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ร่างกายหรือรูปซึ่งเป็นสสารนี้ ประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อร่างกายสลายไป ธาตุต่าง ๆ ก็กลับสู่ที่เดิมของมัน ในเมื่อธาตุทั้ง 4 นั้นยังมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาแล้ว ร่างกายซึ่งประกอบด้วยธาตุ 4 ก็ย่อมไม่เที่ยงแปรปรวนไปเช่นกัน ดังปรากฏในพระสูตร ดังนี้

✓
 คุกรทุทานุมมฺฮายูทฺถหลาย สมฺมึทฺฐวึชาตุทฺถึเปตฺถึไปกายนออก
 ก่าเรียบอมมิโคแล ในสมฺมึทฺฐวึชาตุ... จะเป็นของอันตร-
 ธานไป... กิซอวาคความทึแห่งปฐวึชาตุอัน เป็นไปกายนออกนัน
 ซึ่งใหญ่ถึงเพียงนัน เป็นของไมเที่ยงจิกปรากฏโค ความเป็น
 ขวงสิ้นไปเป็นธรรมคา จักปรากฏโค...
 ...สมฺมึทฺฐวึไปชาตุทฺถึเป็นไปกายนออกก่าเรียบ... ยอมจะพิค
 เอาบานไปบาง เอาณิคมิไปบาง... ความแปรปรวนไปเป็น
 ธรรมคา จักปรากฏโค...
 ...สมฺมึทฺฐวึเทโชชาตุอัน เป็นไปกายนออกก่าเรียบ... ยอมไหม
 บาน ยอมไหมเมืองบาง... มาถึงหญาสค ทนทาง กุเขา น้า
 หรือภูมิภาควันนรมย... ยอมคัมไปเอง ความเป็นของแปร
 ปรวนไปเป็นธรรมคาจักปรากฏโค...

... สมัยที่วายุธาตุอัน เป็นไปภายนอกกำเริบ... ย่อมพักเอา
 บานไปบาง ย่อมพักเอาอันคมไปบาง... ความเป็นของแปรปรวน
 ไปเป็นธรรมดาจักปรากฏใด... ก็ในเวลาที่แห่งร่างกายนี้ อัน
 ศึกษามาไปถือเอาแล้ววาเรา วาของเรา วาเรามีอยู่ อันตั้ง
 อยู่ตลอดกาลพอประมาณนี้ เป็นของไม่เที่ยง เป็นของมีความสิ้น-
 ไป... เสื่อมไปเป็นธรรมดา เป็นของมีความแปรปรวนไปเป็น
 ธรรมดา จักไม่ปรากฏเล่า...¹⁴

ในที่นี้หมายความว่า ธาตุ 4 ซึ่งเป็นของภายนอก ซึ่งกว้างใหญ่ไพศาลมากยังต้องมี
 ความแปรปรวน ไม่เที่ยงแท้ ฉะนั้นธาตุ 4 ที่เป็นของภายใน คือประกอบกันเป็นส่วนต่าง ๆ
 ของร่างกายนี้ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง แปรปรวนไปเป็นธรรมดา

— สำหรับส่วนที่เป็นนามธาตุ คือจิต และเจตสิก ก็อยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์เหมือนกัน
 เพราะนามนั้นก็ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากปัจจัยคือ รูป นั่นคือ เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายใน
 นอกกระทบกัน จึง เกิดวิญญาณขึ้น เช่น เมื่อตากระทบรูป เกิดจักขุวิญญาณ ก่อนหน้าที่จะมี
 การกระทบกันนั้น จิต หรือจักขุวิญญาณไม่เกิดเกิดขึ้น ดังนั้นจิตหรือวิญญาณในลักษณะเช่นนี้จะ
 เกิดขึ้นได้ เมื่อมีปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อมีเหตุมันจึงเกิดขึ้น และเมื่อเหตุดับมันก็ดับไป มันจึง
 เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลง สำหรับส่วนที่เป็นเจตสิก คือเวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ นั้น เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของจิต และในขณะที่จิตหรือวิญญาณดับ เจตสิก
 นี้ก็ดับไปด้วย ดังนั้นเจตสิกก็เป็นสิ่งที่มีความเปลี่ยนแปลงเช่นกัน สรุปได้ว่า นามรูปหรือ
 เบญจขันธ์นี้ไม่มีความเที่ยงแท้ สิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนย่อมไม่ใช่สิ่งที่เรียกว่าสังขาร นั่นคือวิสังขาร
 หรือ นิพพาน แต่ถ้าเป็นสังขารแล้วย่อมไม่เที่ยง โดยไม่มีช้อยกเว้น

คนส่วนใหญ่โดยทั่วไปมักจะคิดว่า ในขณะที่สิ่งต่าง ๆ ในโลกแห่งวัตถุเปลี่ยนแปลงไปนั้น
 ตัวตนหรืออัตตาที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นเที่ยงแท้ ในที่นี้ก็ใคร่แสดงให้เห็นแล้วว่า ที่เรียกว่า
 ผู้รู้ หรือกระบวนการรับรู้ คือจิตและอารมณ์ของจิตนั้นก็ไม่มี ความเที่ยงแท้ เป็นสิ่งที่เกิดจาก
 เหตุปัจจัย และแปรปรวน เช่นเดียวกับวัตถุ สภาพที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่อาจคงที่

¹⁴"มหาหัตถิปโทปมสูตร" (ข้อ 342-5), มัชฌิมนิกาย มูลปนิบาต, พระไตร
 ปิฎกภาษาไทยเล่ม 18, ..., หน้า 403-412.

อยู่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไปนี้เอง เรียกว่าอนิจจังลักษณะ

ทุกขลักษณะ หมายถึง ลักษณะแห่งความทรงตัวอยู่ไม่ได้ของสังขารทั้งปวง ไม่ได้จำกัดเฉพาะแต่สังขารที่มีใจครอง (อุปาทินกสังขาร) เท่านั้น แต่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งที่มีวิญญานและไม่มีวิญญาน มีลักษณะไม่เที่ยง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป ทรงตัวอยู่ได้เพียงชั่วขณะแล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ความแปรปรวนในลักษณะ เช่นนี้เรียกว่าเป็นทุกข์เพราะสิ่งที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเช่นนั้น ปรากฏจากพื้นฐานที่มั่นคงของตัวเอง บังคับไม่ได้ ตกอยู่ใต้อำนาจของเหตุปัจจัย ดังนั้นจึงเป็นทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์โดยไม่มีการยกเว้น คือสังขารที่ไม่มีใจครอง อันได้แก่วัตถุหรือสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นอารมณ์ของจิตนั้น มันเป็นทุกข์โดยลักษณะของมันเอง นั่นคือลักษณะทนอยู่ไม่ได้ ส่วนสังขารที่มีใจครองนั้น นอกจากจะมีความเป็นทุกข์โดยลักษณะแล้ว ก็ยังมีความรู้สึกเป็นทุกข์เพิ่มขึ้นด้วย ความรู้สึกทุกขนี้เกิดจากภาวะที่ตัวตนมีความสัมพันธ์กับโลกภายนอก เกิดความยึดมั่นในเบญจขันธ์ว่าเป็นตัวตน ยึดมั่นสิ่งต่าง ๆ ที่ถูกใจว่าเป็นของตน ซึ่งตามความเป็นจริงนั้นสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน มีความไม่เที่ยง ไม่เป็นไปดังใจนึก ดังนั้นเมื่อเข้าไปยึดถือแล้ว สิ่งที่เขาไปยึดนั้นไม่เป็นไปตามปรารถนา จึงทำให้เกิดทุกข์

สิ่งต่าง ๆ ที่คนทั้งหลายเชื่อกันว่ามันก่อให้เกิดความสุข ซึ่งเป็นความสุขในระดับประสาทสัมผัสนั้น โดยสภาพของมันเองแล้ว มันก็คือทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่ง เกิดขึ้นแล้วแปรปรวนไป คับไป ไม่มีความยั่งยืน อันเป็นเครื่องหมายแห่งทุกข์ เนื่องจากความไม่มั่นคงของชีวิตในโลกอันเกิดจากความไม่เที่ยงแท้ของสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้เอง ทำให้เกิดความต้องการที่จะหลุดพ้น แม้แต่ความสุขที่ได้รับในระดับผัสสะนั้น ก็ไม่ใช่สิ่งที่ควรพอใจ มันนำไปสู่ทุกข์ จึงเป็นสิ่งที่ควรละเสีย ความรู้สึกที่เป็นสุขหรือสุขเวทนานั้น มีเหตุปัจจัยไม่เที่ยงแท้แน่นอน มันกลายเป็นบพหน้าของความทุกข์

ในแง่ที่เกี่ยวกับตัวตนหรือเบญจขันธ์ ก็มีลักษณะแห่งความทุกข์ปรากฏอยู่ทั่ว คือเริ่มจากรูปขันธ์ ก็เป็นสิ่งที่แปรปรวน มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และคับไป ไม่ว่าจะแยกย่อยออกเป็นเซลล์ แยกออกเป็นปรมาณู หรือแยกเป็นธาตุ 4 ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ก็ยังปรากฏอยู่ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกรูป เพราะ

สลายไปจึงเรียกว่ารูป สลายไปเพราะอะไร... เพราะหนาวบ้าง... ร้อนบ้าง... ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานบ้าง"¹⁵ เหล่านี้เป็นความแปรปรวนของรูปขันธ์ ซึ่งเราสามารถรู้ได้ จากการสังเกตหรือประสบการณ์ รูปขันธ์นี้ประกอบด้วยอายตนะภายใน ซึ่งเป็นสื่อในการที่ วิญญาณจะรับรู้โลกภายนอก ซึ่งอายตนะภายในเหล่านี้ อันได้แก่ ตา หู จมูก วิชา ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไปตามร่างกายเช่นกัน

✓ สำหรับขันธ์ส่วนที่เป็นนาม คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้น มีความแปรปรวน เกิดกับรวดเร็วกว่ารูปหรือวัตถุเสียอีก เวทนาขันธ์นี้มีทั้งสุขเวทนา ทุกขเวทนา และ อทุกขมสุขเวทนา ทั้งหมดนี้ก็เป็นเพียงเวทนา คือความรู้สึกที่เกิดกับจิต อันเกิดจากเหตุปัจจัย คือการรับอารมณ์ภายนอก เมื่อเกิดจากเหตุที่ไม่เที่ยง แปรปรวน มีลักษณะแห่งความทุกข์อยู่ในตัว เช่นเดียวกับสังขตธรรมทั่ว ๆ ไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

...คุกรภิกษุ เรากล่าวเวทนา 3 นี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา... เรากล่าวค่าน้ำ ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นทุกข์ ดังนี้... เรากล่าวหมายเอาความที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง คุกรภิกษุ ก็ค่าน้ำ ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นทุกข์ ดังนี้เรากล่าวหมายเอาความที่สังขารทั้งหลายนั้นแหละ มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป คับไป แปรปรวนไปเป็นธรรมดา ๆ"¹⁶

ในแง่นี้ หมายความว่า แม้ว่าจะเป็นสุขเวทนา แต่ว่าโดยลักษณะของมัน และในฐานะที่มันเป็นสังขารมันก็เป็นทุกข์ ดังนั้นความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือ ทุกข์ หรือไม่สุข ไม่ทุกข์ ทั้งหมดนี้ก็จัดว่าเป็นทุกข์ทั้งสิ้น

✓ สัญญา คือการจำได้ หมายถึง ในอารมณ์ อันได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และมีความเปลี่ยนแปลงไปตามรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เหล่านั้น จึงมีสัญญาเก่าดับไป

¹⁵ "ขัตติยนิสสูตร" (ข้อ 159), สังยุตตนิกาย ชันชวาวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทยเล่ม 26, ..., หน้า 131.

¹⁶ "รโหคตสูตร" (ข้อ 391), สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทยเล่ม 28, ..., หน้า 367 - 8.

สติปัญญาใหม่เกิดขึ้น เปลี่ยนไปตามเหตุปัจจัย อันเป็นลักษณะแห่งความทุกข์ เช่นเดียวกับสังขารชนิดอื่น ๆ

สำหรับสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้คิดดี หรือคิดชั่ว นั้น ก็มีเหตุปัจจัยที่ทำให้มันเกิดขึ้น เปลี่ยนแปรและสลายไปเช่นกัน จากประสบการณ์ทำให้เรารู้ว่า ความคิดนี้เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่อาจคงตัวอยู่ในสถานะใดสถานะหนึ่งได้ นั่นคือลักษณะแห่งความทุกข์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

สำหรับวิญญาณขันธ์ หรือจิต หรือความรู้สึกนั้น ไม่ได้มีความคงตัวอยู่ในลักษณะที่เที่ยงแท้ หรือเป็นตัวตนแก่ประการใด แต่เป็นกระแสที่เกิดขึ้น เมื่อมีอารมณ์มากระทบ ความรู้สึกหรือวิญญาณมักเกิดขึ้น แล้วก็ดับไปเมื่อเหตุปัจจัยดับ อันเป็นลักษณะของสังขารหรือสังขตธรรมที่เป็นทุกข์ เช่นเดียวกับสังขารชนิดอื่น ๆ

ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ของสิ่งทั้งปวงนั้น เป็นเครื่องแสดงว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่ได้เป็นอิสระโดยตัวเอง แต่ต้องอยู่ใต้อาการะดังกล่าว ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น

อนัตตลักษณะ หมายถึงลักษณะแห่งความไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีสิ่งใดที่เป็นตัวตน ให้อึดถือได้ คำว่าสิ่งทั้งปวงในแง่ที่มีความหมายกว้างกว่าสังขารหรือสังขตธรรม เพราะรวมความถึงอสังขตธรรม ซึ่งไม่ใช่สังขาร (วิสังขาร) ด้วย สำหรับทุกขลักษณะ และ อนิจจลักษณะ นั้นเป็นลักษณะของสิ่งที่เรียกว่า สังขารเท่านั้น ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ แต่พอมาดังอนัตตา ลักษณะนี้ท่านตรัสว่า ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา คำว่า ธรรม ในที่นี้มีความหมายครอบคลุมถึงสังขตธรรมและอสังขตธรรม ซึ่งอสังขตธรรมนั้นมีลักษณะตรงข้ามกับสังขตธรรม ในแง่ที่มีความเที่ยงแท้ ไม่แปรปรวน เป็นตัวของตัวเอง ไม่ต้องมีปัจจัยปรุงแต่ง และไม่ถูกปรุงแต่ง ซึ่งมีอยู่อย่างเดียวคือ สภาวะที่เรียกว่า นิพพาน

คำว่า อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่อัตตา หรือไม่มีอัตตา หมายความว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ไม่มีค่าควรแก่การยึดถือว่าเป็นตัวตนของตน เรื่องอนัตตานี้ปรากฏอยู่ในอนัตตลักษณะสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์เป็นครั้งแรก โดยความว่า "...ถ้ารูปนี้ เป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปแบบว่า รูป

ของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย..."¹⁷ ส่วน เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้น ท่านก็ตรัสไว้ในท่านเองเดียวกัน นั่นคือ ถ้าสิ่งใดเป็นอัตตาแล้ว สิ่งนั้นจะต้องดำรงอยู่โดยตัวของตัวเองไม่มีการเปลี่ยนแปลง ควบคุมและบังคับให้เป็นไปตามที่ประสงค์ใด แต่เนื่องจากทุกสิ่งคือธรรมชาติ อยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติ ถูกกำหนดโดยกฎเกณฑ์ดังกล่าว จึงไม่สามารถเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามความต้องการของตัวมันเองได้ ปราศจากเสรีภาพ หมายความว่า มันไม่ได้เป็นตัวของตัวเอง นั่นคือมันไม่ได้มีตัวตน การที่ไปยึดถือว่ามีตัวตนก็เนื่องจากความไม่รู้หรืออวิชชา เป็นเหตุให้เกิดตัณหาและอุปาทานความยึดมั่น ไม่รู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ในโลกรวมทั้งตัวตนนี้ซึ่งปรากฏเหมือนกับเป็นสิ่งที่เที่ยง มันคงนั้น โดยแท้จริงแล้วมีแต่ความไม่เที่ยง แปรปรวนไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เป็นอนัตตา เมื่อไปยึดว่ามัน เป็นอัตตา เขาก็เกิดทุกข์ ความรู้สึกที่เป็นทุกข์นี้เองที่เป็นปัญหาสำคัญในพุทธปรัชญา ซึ่งได้ศึกษาเรื่องความทุกข์และความดับทุกข์ ✓

✕ ในบรรดาสังขตธรรมทั้งหลายนั้น อนัตตลักษณะมีความเกี่ยวเนื่องกับอนิจจลักษณะ และทุกข์ลักษณะโดยตลอด คือเริ่มต้นโดยพิจารณาว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้น ไม่เที่ยง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป อยู่ตลอดเวลา ลักษณะแห่งความไม่เที่ยงนี้ นำมาซึ่งลักษณะแห่งความเป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้แม้แต่ชั่วครู่เดียว ภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่เสมอ คงทนอยู่ไม่ได้ แสดงว่ามันไม่ได้เป็นตัว เป็นตนเลยจนนึกเดียว ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระปัญจวัคคีย์ว่า

...คฤ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญความนั้นเป็นใจน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง

พระปัญจวัคคีย์ทูลว่า ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าฯ

ภ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเล่า

ป. เป็นทุกข์ พระเจ้าฯ

ภ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือจะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตนของเรา

¹⁷"อนัตตลักขณสูตร," เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

- ป. ซ่อนนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าชุก
 ก. เวทนา ฯลฯ... สัญญา ฯลฯ... สังขาร ฯลฯ...
 วิทยญาณเที่ยง หรือไมเที่ยง ฯลฯ... 18

การเข้าไปยึดถือว่าเป็นตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนนั้น เป็นความทุกข์ เพราะเป็นการ
 ผันธรรมชาติ ซึ่งไม่มีทางที่จะผินได้ เพราะกฎแห่งธรรมชาตินั้นเป็นกฎที่ตายตัวแน่นอน ไม่มี
 การยืดหยุ่น

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นเรื่องของอนัตตลักษณะแห่งสังขตธรรม แลลักษณะแห่ง
 ความเป็นอนัตตานั้น ครอบคลุมถึงอสังขตธรรม คือนิพพานด้วย จึงทำให้เรื่องนี้เป็นเรื่องยาก
 ที่จะเข้าใจ และเป็นที่ยึดกันว่านิพพานเป็นอัตตาหรือไม่ เพราะในเรื่องของอสังขตธรรม
 นั้น เราไม่สามารถกำหนด อนัตตลักษณะ จาก อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะได้เลย เพราะ
 มันมีสภาวะที่ตรงข้าม คือมีความเที่ยงแท้ ไม่เป็นทุกข์ ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย มีอยู่ได้ด้วยตัว
 เอง ฯลฯ แต่ความมันก็เป็นธรรมชาติที่ปราศจากตัวตน ซึ่งไม่มีผู้ใดจะไปยึดหรือบังคับเขา
 เป็นของตนได้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตัวอสังขตธรรมนั้น ก็ไม่ใคร่มีความรู้สึกว่าเป็น
 อัตตา เพราะมันไม่ใช่ตัวตน ซึ่งเรื่องนี้จะได้อธิบายถึงรายละเอียดในตอนต่อไป

✓ คำว่า อนัตตา นี้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้คำอธิบายไว้สั้น ๆ ว่า "ไม่อยู่ในอำนาจ
 ของผู้ใด หรือสิ่งใด ทั้งสิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และสิ่งที่ไม่ใช่เหตุปัจจัยปรุงแต่ง ธรรมะทุก
 ประเภทไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใดโดยเสมอกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่าเป็นอนัตตาทุกประเภท" 19 ✓

ในเรื่องของอนัตตลักษณะแห่งขันธ 5 หรือตัวตนในชั้นสมมตินี้ พระพุทธเจ้าได้ทรง
 สั่งสอนไว้มากที่สุด เนื่องจากเรามักจะยึดว่า เบญจขันธ์นี้เป็นตัวตนของเรา บางก็ยึดว่า
 ร่างกายเป็นตัวตน บางก็ยึดว่าวิญญาณเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ ส่วนร่างกายนั้นไม่เที่ยง สำหรับ
 รูปขันธ์หรือร่างกายที่ว่าเป็นอนัตตานั้น ไม่ค่อยจะมีปัญหามาก เพราะเห็นได้ชัดถึงความแปร-
 ปรวน ไม่คงทนถาวรของร่างกาย ฉะนั้นมันจึงเป็นอัตตาไปไม่ได้

18 เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-6.

19 พุทธทาสภิกขุ, พุทธญาณ, ..., หน้า 78.

สำหรับเวทนาขันธ โดยเฉพาะสุขเวทนานั้น ได้มีการยึดถือว่าเป็นตัวตนขึ้น คือยึดมั่นว่ามีสภาวะที่เป็นสุขเที่ยงแท้ เป็นแก่นสาร เป็นตัวตนหรืออัตตา ในแง่นี้ทำให้เกิดตัณหาชนิดที่เรียกว่า ภวตัณหา คือความอยากมีอยากเป็น อยากสร้างภพสร้างชาติต่อไป อยากเป็นอมตะ แต่โดยแท้จริงแล้ว เวทนานี้เป็นเพียงสังขตธรรมที่ไม่เที่ยง ไม่มีสาระ ไม่น่ายึดถือ ไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นไปตามความต้องการ เพราะ "ถ้าเวทนานี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว เวทนานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในเวทนาว่า เวทนาของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย"²⁰

สัญญาขันธ ในความหมายที่บ่งถึงความจำนน ย่อมเห็นได้ชัดถึงความไม่เที่ยง เพราะความจำมักจะเลอะเลือนเมื่อเวลาผ่านไป บางครั้งนึกอยากจะทำเรื่องใดเรื่องหนึ่งให้ได้ แต่ทำไม่ได้ ไม่เป็นไปดังใจ ในกรณีที่สมองได้รับความกระทบกระเทือน ก็อาจจะจำอะไรไม่ได้เลย แสดงถึงความไม่เที่ยง เป็นอนัตตา อีกประการหนึ่ง สัญญาที่หมายถึงการกำหนดรู้นั้น จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีความรู้สึก (consciousness) ต่ออารมณ์ภายนอก ถ้าความรู้สึกไม่เกิดขึ้น สัญญาก็ไม่เกิด

สังขารขันธ เป็นความคิดที่เกิดขึ้นในจิต ซึ่งถูกปรุงแต่งขึ้นมาจากเหตุปัจจัย คือเมื่ออายตนะภายนอกและอายตนะภายในกระทบกัน เกิดวิญญาณขึ้น โดยมีเวทนาคือความรู้สึกต่ออารมณ์นั้น และสัญญาได้แก่ ความกำหนดรู้ในอารมณ์นั้นว่าเป็นอะไร แล้วจึงปรุงแต่งสังขาร คือความคิดให้คิดก็หรือชั่ว และความคิดนั้นย่อมเปลี่ยนแปลงได้เสมอ ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและเหตุปัจจัย ซึ่งแสดงว่ามันไม่มีแก่นสาร ไม่เป็นตัวตน

สำหรับวิญญาณขันธ หรือจิตนี้ มักจะเข้าใจกันว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ เป็นแก่นสาร เป็นอัตตา ที่เข้ามาสิงอยู่ในร่างกาย ทำให้ร่างกายมีชีวิต แต่ตามหลักของพุทธปรัชญา จิตนี้ก็เกิดดับอยู่ทุกขณะ เป็นกระแสติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ตัวเรานี้คือความรู้สึกหรือกระแสแห่งวิญญาณที่เกิดขึ้นและดับไป และวิญญาณนี้คือความรู้สึกรับรู้ (consciousness) ปัญหาก็คือ

²⁰"อนัตตลักขณสูตร," เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

ในขณะที่ไม่มีความรู้สึกเกิดขึ้น ตัวเราจะมีอยู่หรือไม่ เช่นในขณะที่นอนหลับสนิท ไม่ได้ฝันถึงเรื่องอะไรเลย ทำให้เรานึกว่ามีสิ่งที่เที่ยงแท้บางอย่างอยู่เบื้องหลังกระแสแห่งความรู้สึกนี้ เป็นตัว เชื่อมโยงกระแสนี้เข้าด้วยกัน ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าสิ่งที่อยู่เบื้องหลังกระแสแห่งวิญญานนั้นคือกรรม ซึ่งเป็นพลังงานที่ทำให้ชีวิตสืบทอดไปได้เรื่อย แสดงออกมาในรูปของอุปนิสัย (character) ซึ่งเชื่อมโยงอดีตกับปัจจุบัน แต่เรื่องของกรรมนี้ไม่มีลักษณะใด ส่อให้เห็นว่าเป็นตัวตนหรืออัตตา แต่เป็นพลังงาน หรือ การกระทำ (action) ซึ่งไม่ใช่ผู้กระทำ ในอีกแง่หนึ่งอาจอธิบายได้ว่า กระแสแห่งวิญญาน (process of consciousness) ที่เกิดกับขณะหนึ่งนั้น อาจแบ่งได้ 3 ระยะ คือ เกิดขึ้น (อุปาทะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) ใดแก่ตอนที่กำลังรับอารมณ์และดับไป (ภังคะ) ในขณะที่ว่างจากการรับอารมณ์ เรียกว่า ภาวะจิต เวลานอนหลับโดยไม่มีฝันนั้น เรียกว่าจิตตกสู่ภาวะ (passive consciousness) ภาวะจิตนั้นก็เกิดดับติดต่อกันไปเป็นกระแสที่ราบเรียบไม่สั่นสะเทือน ในเวลาที่จิตตื่นสู่วิถีคือรับอารมณ์ (active consciousness) กระแสจิตจะสั่นสะเทือนเหมือนคลื่น ในกระแสหน้า แล้วก็ตกภาวะ แล้วก็รับอารมณ์ใหม่ และตกภาวะอยู่เช่นนั้นโดยตลอด การที่จิตเกิดดับติดต่อกันไปเช่นนั้น แสดงถึงความไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตนของวิญญาน

กล่าวโดยสรุป โลกและตัวตนที่เรียกว่าเบญจขันธ์นี้ คือปรากฏการณ์ที่มีอยู่ สิ่งที่มีอยู่ในโลกนี้ต้องอยู่ภายใต้กฎแห่งสามัญญลักษณะ ปรากฏการณ์ที่ไม่อยู่ภายใต้กฎดังกล่าวนี้ไม่มีเลย ทั้งที่พระเจ้ามีล้นที่ตรัสถามพระนาคเสน ว่า ของที่ไม่มีในโลกนี้เลย ใดแก่อะไรบ้าง พระนาคเสนทูลตอบว่า "ใดแก่สิ่งที่ยืมมาจากส่วนต่าง ๆ แล้วไม่เก่า ไม่ทำลาย คงเป็นขึ้นเป็นอันอยู่เหมือนอย่างเดิม..."²¹ ส่วนสิ่งที่มีอยู่ในโลกนั้นจะต้องไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

✓ คำสอนเรื่องอนัตตานั้นมีประโยชน์ในแง่ของศีลธรรม คือการที่รัฐธรรมชาตินี้ที่แท้จริงว่าไม่มีตัวตน ก็ไม่มีความยึดมั่นในตัวตนของตน ความเห็นแก่ตัวก็ไม่เกิดขึ้น นั่นคือปราศจากอหังการ มมังการ การเห็นสภาพของสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ทำให้สิ่งต่าง ๆ เหล่า

²¹ ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ... หน้า 244-5.

นั้นไม่มีอิทธิพลในอันที่จะก่อให้เกิดความรู้สึกหรือค้นหาในตัวเรา ดังนั้นเราจึงเป็นอิสระจากค้นหาทั้งปวง ผู้ที่หาเช่นนี้ได้คือ พระอรหันต์ แม้ว่าพระอรหันต์จะถือสันนิษฐานโดยการละ-จากสังคัมในทางส่วนตัว แต่การกระทำของพระอรหันต์ที่มีต่อส่วนรวมโดยปราศจากความเห็นแก่ตัวนั้น จะช่วยให้สังคัมเจริญขึ้น ✓

พุทธปรัชญา เรื่องอนัตตา

คำสอนของพระพุทธเจ้าเน้นหนักที่เรื่องความทุกข์ โดยการวิเคราะห์สาเหตุ และหาทางที่จะดับทุกข์ จนกระทั่งศึกษาถึงสภาวะที่เรียกว่า ทุกข์ดับ ดังนั้นจึงเป็นคำสอนที่เป็นไปทางค้ำปฏิบัติ มากกว่าการตั้งระบบอภิปรัชญา เรื่องความทุกข์นี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับตัวคนอย่างใกล้ชิด การวิเคราะห์ธรรมชาติของตัวคนและสิ่งต่าง ๆ ทำให้รู้ว่าคุณทุกข์มาเกี่ยวพันกับตัวคนนี้อย่างไร และตัวคนหรืออัตตาคืออะไร ธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งที่เรียกว่าตัวคนคืออะไร ทำไมจึงเกิดทุกข์

คามทัศนะของพุทธปรัชญา ที่เรียกว่า อัตตา หรือตัวคนเรานี้ คือจิตและร่างกาย (mind and body) มารวมกันเข้า ไม่มีสิ่งอื่นใดนอกเหนือจากนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นามรูป หรือเบญจขันธ์ ซึ่งมีธรรมชาติที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา จากประสบการณ์เราจะพบว่าตัวเราเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับความรู้สึกว่าเป็นตัวเรา ความรู้สึก (consciousness) นี้คือความรู้สึกต่ออารมณ์ภายนอก ซึ่งสะท้อนภาพตัวคนผู้รู้สึกออกมาคือตัวเรา ดังนั้นอาจกล่าวได้อีกแง่หนึ่งว่า คนคือความรู้สึก ถ้าปราศจากความรู้สึก ก็มีแต่ร่างกายซึ่งมีส่วนประกอบเช่นเดียวกับวัตถุภายนอกอื่น ๆ ซึ่งอยู่ภายใต้กฎแห่งสามัญญลักษณะ จากประสบการณ์ในระดับสามัญสำนึก ทำให้เรารู้ว่าความรู้สึกนี้ก็ไม่เที่ยง แปรปรวนอยู่ตลอดเวลา หมายความว่า บางครั้งความรู้สึกนั้นก็เกิดขึ้น บางครั้งก็ไม่เกิด มันไม่ได้เกิดขึ้นตลอดเวลา แสดงว่ามันมีลักษณะแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตา ความรู้สึกนั้นแยกออกเป็นนามกับรูป หรือจิตและอารมณ์นั่นเอง ความรู้สึกหรือนามรูปนี้เกิดได้ 6 ทาง คือ ทางประสาทตากับรูป ซึ่ง เป็นธรรมชาติปัจจัยรูปธรรม เกิดจักขุวิญญาณ คือความรู้สึกที่ไต่เห็น อันเป็นธรรมชาติฝ่ายนามธรรม ทางประสาทหูกับเสียง เกิดโสตวิญญาณ คือความรู้สึกที่ไต่ยิน ทางประสาทจมูกกับกลิ่น เกิดฆานวิญญาณ คือความรู้สึกที่ไต่กลิ่น ทางประสาทลิ้นกับรส เกิดชีวหาวิญญาณ คือ

ความรู้สึกที่ไถ่สัมผัส ทางประสาทกายกับสิ่งที่มีสัมผัสถูกต้อง เกิดกายวิญญาณ คือความรู้สึก
ไถ่สัมผัส ทางใจกับความรู้สึก 5 ประการข้างต้น เกิดมโนวิญญาณ

ความรู้สึกที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งต้องอาศัย เหตุปัจจัยที่ครบถ้วน คืออายตนะภายใน อัน
ไถ่แก่อินทรีย์ที่สมบูรณ์ 6 ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก คือ
วัตถุหรืออารมณ์ที่เข้ามาอยู่ในข่ายที่จะกระทบกับอายตนะภายใน แล้วจะต้องมีความเอาใจใส่
(มนสิการ) อยู่ด้วย วิญญาณหรือความรู้สึกจึงจะเกิดขึ้น ดังปรากฏในพระสูตรดังนี้

...ในกวลโลกแล จักมอันเป็นไปภายใน เป็นของไม่แตก ไม่
ทำลายแล และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก ย่อมมาสู่คลอง
จักขุ ทั้งความกำหนัด อันเกิดแต่จักขุและรูป ก็ย่อมมีในกาลุนั้น
ความปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณ อันเกิดแต่จักขุและรูปนั้นย่อม
มีไต่ควยอุการอย่างนี้ ฯ...

...หากว่า โสภ... มานะ... ชิวิหา... ญา... มนะ...
อันเป็นไปภายใน เป็นของไม่แตกไม่ทำลายแล ฯลฯ...²²

✓ ในแง่นี้ แสดงว่าการเกิดขึ้นของวิญญาณนั้น จะต้องอาศัยปัจจัยที่ครบถ้วนดังกล่าว
และยังต้องอาศัยปัจจัยย่อยอื่น ๆ อีก เช่น การเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณ นอกจากจะอาศัยตา
รูป และมนสิการ แล้ว ยังต้องอาศัย แสง สี ทั้งหมดรวมกัน ถ้าขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่ง
ภาพไม่ปรากฏ จักขุวิญญาณ หรือความรู้สึกทางตาไม่เกิดขึ้น นอกจากนั้นแม้ปัจจัยที่ผสมกันนี้
มีครบถ้วน แต่สัดส่วนไม่เท่ากัน ก็ทำให้รูปที่ปรากฏนั้นเปลี่ยนแปลงไป แสดงว่ามันไม่เที่ยง
เป็นของผสมที่ถูกปรุงแต่ง การเกิดขึ้นของวิญญาณเช่นนี้ เป็นไปชั่วแวบเดียวแล้วก็ดับลง แล้ว
ก็เกิดใหม่สืบต่อกันไป แสดงว่านามรูปนี้เกิดดับอยู่ทุกขณะ อันเป็นลักษณะที่ทรงตัวอยู่ไม่ได้
เป็นทุกข์ ปรากฏจากรากฐานที่มั่นคง ไม่อยู่ในบังคับให้เป็นไปตามใจชอบ เป็นอนัตตา

ความรู้สึก (consciousness) ในคนธรรมคานั้น คือความรู้สึกที่เจือด้วยวิชชา
ตัมหา และอุปาทาน ยึดมั่นว่าเป็นตัวตนของตน ซึ่งในขั้นปรมาตมัตถ์นั้นตัวตนไม่มี ไม่มีผู้รับทุกข์
ความรู้สึกที่ยึดมั่นในตัวตนนี้คือทุกข์ ทุกข์จะดับได้เมื่อตัวตนดับ เพราะความทุกข์นั้นอยู่ในตัว

22 "มหาหัตถิปโปปมสูตร" (ข้อ 346), เรื่องเดิม, หน้า 415.

คนผู้มีทุกข์ นามและรูปนี้ไม่ใช่ตัวตน แต่เราไปยึดมันเข้า ดังปรากฏในวิสุทธิมรรคว่า "นามและรูป (เท่านั้น) มีอยู่ในโลกนี้ โดย (ปรมาตม) สัจจะ ก็แลในนามและรูปนั้น สัก และคนไม่มีเลย นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนยন্ত্র มันเป็น กองทุกข์ เป็นเช่นกับ (กอง) หญ้า และหิน"²³

นามและรูป หรือจิตและร่างกายนี้เป็นสภาวะที่เปลี่ยนแปลง เปรียบเหมือนกระแสน้ำ มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป ร่างกายไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ เป็นสิ่งที่เกิดดับ แต่จิตยังเกิดดับเร็วกว่าร่างกาย กล่าวคือร่างกายเกิดดับไป 1 ขณะนั้น จิตเกิดดับได้ 17 ขณะ หมายความว่า วัตถุหรือร่างกายมีความคงตัวอยู่ได้ถึง 17 ขณะจิต การเกิดดับของจิตแต่ละครั้ง เรียกว่า ขณะจิต ซึ่งแบ่งเป็น 3 ระยะเวลา คือเกิดขึ้น (อุปาทะขณะ) ตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) และ คับไป (ภังคขณะ) ดังนั้นการที่ลัทธิศาสนาหรือปรัชญาบางลัทธิ สอนว่าร่างกายไม่เที่ยง ส่วนจิตนั้นเที่ยงแท้ จึงเป็นความเข้าใจผิด เพราะร่างกายนั้นทนอยู่ได้นานกว่าจิต ถ้าพิจารณา โดยผิวเผินแล้วร่างกายนี้ยังคงทนไต่หลายปี แต่จิตหรือความรู้สึกนึกคิดนั้น เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีใจสับสน จะพึงเข้าไปยึดถือเอาร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง 4 นี้ โดยความเป็นตน ยังชอบกว่า แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตนหาชอบไม่ ... เพราะร่างกาย... เมื่อดำรงอยู่มีหนึ่งบาง สองปีบาง... รอยปีบาง ยอมปรากฏ แต่ขาดถวาคติ เรียกร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง 4 นี้ว่า จิตบาง มีในบาง วิญญาณบาง จิตเป็นตนนั้น คงหนึ่งเกิดขึ้น คงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและในกลางวัน ²⁴

ร่างกายนี้ประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 และมหาภูตรูป 4 ซึ่งมาประกอบกันเป็นร่างกายนั้นเกิดจากเหตุ ไคแก่ อุกุขรูป คือรูปที่เกิดขึ้นโดยมีดินฟ้าอากาศ เป็นสมุฏฐาน

²³วิสุทธิมรรคแปลภาค 3, ตอนจบ, (พระนครมหามัญญะ ราชวิทยาลัย, 2516), บทที่ 18, หน้า 19.

²⁴"อัสสุตวตาสุตฺต" (ข้อ 231), สังยุตตนิกาย นิตานวรรค, พระไตรปิฎก ภาษาไทยเล่ม 25, ..., หน้า 151-2.

อาหารัชชรูป รูปเกิดจากอาหาร จิตตัชชรูป-รูปเกิดจากจิต หมายถึงจิตสั่งให้รูปพุกและเคลื่อนไหวได้ ก็มีชชรูป รูปเกิดจากกรรม คือเกิดแต่จิตที่มีเจตนาทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลปนอยู่ เรียกว่ากรรม กรรมในอดีตก่อให้เกิดวิบาก คือนามรูปในปัจจุบัน ในแง่นี้ก็มมีชชรูปมีความสำคัญ เพราะทำให้สืบต่อไปยังภพหน้า²⁵

สำหรับจิตนั้นประกอบด้วยจิตหรือวิญญาณ คือธาตุรู้ และเจตสิกหรือความรู้สึที่เกิดกับจิต คือเวทนา สัญญา สังขาร ทั้งหมดนี้ก็เป็นนามชั้น 4 ประการนั่นเอง ทั้งจิตและร่างกายนี้มีความสัมพันธ์กันโดยมีอิทธิพลต่อกัน มีความสำคัญเท่า ๆ กัน ต่างก็เป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง อยู่ภายใต้กฎแห่งสามัญญลักษณะด้วยกันทั้งสิ้น พุทธปรัชญาสอนว่าจิตเกิดกับเป็นกระแส แม้ในยามหลับสนิท โดยไม่ฝัน และไม่ได้รับอารมณ์ภายนอก จิตนี้ก็เกิดกับต่อเนื่องกัน เรียกว่าวังคจิต ซึ่งทำให้ชีวิตสืบต่อไปได้ สำหรับในยามที่ตื่นอยู่ จิตรับอารมณ์ภายนอกโดยผ่านอายตนะภายใน ซึ่งเป็นสื่อหรือตัวกลางในอันที่จะรับรู้อารมณ์ ในแง่นี้หมายความว่าจิตของอาศัยร่างกายในการรับรู้อารมณ์ และร่างกายก็ต้องอาศัยจิตเพื่อความมีชีวิตสืบต่อไปได้

* ความรู้สึกหรือนามรูปที่เกิดกับตลอดเวลาที่มีความต่อเนื่อง (continuity) กัน แต่ไม่มีเอกลักษณ์ (identity) หมายความว่ามันไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกัน คือตัวเราในอดีตกับตัวเราในปัจจุบันนี้ไม่ใช่คน ๆ เดียวกัน แต่ก็ไม่ใช่คนละคน ดังที่พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนว่า ผู้ที่ตายไปแล้ว กลับมาเกิดอีก เขายังเป็นคนเดิมหรือเปลี่ยนไปเป็นอีกคนหนึ่ง ซึ่งพระนาคเสนทูลตอบว่า "จะว่าเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นอีกคนหนึ่งก็ไม่ใช่"²⁶ การตอบปฏิเสธแบบที่พระนาคเสนตอบนี้ ไซ้ในกรณีที่ถูกถึงสิ่งที่ตอบไม่ได้ เพราะไม่สามารถจะบอกได้ว่าคืออะไร อาจอธิบายได้โดยการเปรียบเทียบ ซึ่งพระนาคเสนก็เปรียบเทียบด้วยเปลวไฟ คือเปลวไฟในยามที่ 1 กับยามที่ 2 ไม่ใช่เปลวไฟอันเดียวกัน และเปลวไฟในยามที่ 2 กับยามที่ 3 ก็ไม่ใช่เปลวไฟอันเดียวกัน แต่เปลวไฟทั้ง 3 ยามนี้ต่อเนื่องกัน ทำให้ปรากฏ

²⁵W.F.Jayasuriya, The Psychology and Philosophy of Buddhism.

(Colombo:Young Men's Buddhist Association, 1963), p. 19.

²⁶ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ..., หน้า 29-30.

เหมือนกับ เป็น เพลวไฟอันเดียวกันตลอด ความสับสนเนื่องแห่งนามรูปก็เช่นเดียวกัน คือนามรูป
เก่ากับ นามรูปใหม่เกิดขึ้นแทนสับสนเนื่องกันไปตลอด ดังนั้นผู้ที่ตายแล้วกลับมาเกิดก็จัดว่าไม่
ใช้คนเดิม และไม่ใช้คนละคน

ในสภาพที่หลับสนิทโดยไมฝัน จิตไม่รับรู้สิ่งใดเลย สภาพเช่นนั้นเปรียบเหมือนกับ
แม่น้ำที่ไหลเรียบปราศจากคลื่น เรียกว่าจิตตกภวังค์ แม้จะไม่มีการรับรู้ แต่มันก็มีอยู่ ทำให้
กระแสชีวิตสับสนต่อไปได้ ในขณะที่ตื่นอยู่จิตชั้นสู่วิถีรับรู้ เรื่องต่าง ๆ เปรียบเหมือนแม่น้ำที่เกิด
เป็นคลื่นกระเพื่อมขึ้น สิ่งที่มากระทบทำให้จิตชั้นสู่วิถีเรียกว่าอารมณ์ (object) ในขณะที่
ที่ตื่นอยู่นั้นจิตรับอารมณ์อยู่ทุกขณะ แต่ละขณะก็ยังคงแบ่งเป็นขณะย่อย ๆ ทั้งนี้คือ ขณะที่เป็นอดีต
ภวังค์ อยู่ในอาการสงบนิ่งเหมือนน้ำปราศจากคลื่น พอเกิดอาการสั่นสะเทือน เรียกว่า
ภวังคเจตนา ต่อจากนั้นก็มีการรับรู้อารมณ์โดยอาศัยทวารทั้ง 5 เรียกว่า ปัจจุทวารวิชชนะ
ขณะต่อไปก็คือ สัมปฏิจันนະ คือรับรองอารมณ์ที่ปรากฏ สันตึระณะ ไตร่ตรองในอารมณ์นั้น
แล้วก็กำหนดรู้ชัดว่าอารมณ์นั้นคืออะไร เรียกว่า ไวกุฎฐัพพะ ซึ่งมีความหมายตรงกับคำว่า
สัญญา ต่อจากนั้นก็ถึงขวนะ คือขณะที่เสพอารมณ์ มีความรู้สึกชอบหรือไม่ชอบ เทียบได้กับ
เวทนาในชั้น 5 ผู้ที่ปราศจากอวิชชา ตัณหานั้น การเสพอารมณ์เป็นไปโดยไม่มีทำให้
ความหมายแก่อารมณ์นั้น ไม่ทำให้เกิดผลขึ้นแก่ประการใด แต่สำหรับคนธรรมดาที่ยังมีอวิชชา
และตัณหาอยู่นั้น ทุกครั้งที่เสพอารมณ์ย่อมให้ความหมายแก่อารมณ์ มีความรู้สึกชอบหรือไม่ชอบ
เกิดเจตนาหรือกรรมอันเป็นบุญและบาป และสะสมเป็นอุปนิสัย ซึ่งก่อให้เกิดผลต่อไป ชั้นสุด
ท้ายคือ ตทาลัมพะ หมายความว่า หลังจากเสพอารมณ์แล้ว ก็สะสมรสแห่งอารมณ์นั้นใน-
ภวังคจิตต่อไป

ถ้าพิจารณาจากแง่ของทฤษฎีจิตวิเคราะห์ในทางจิตวิทยา ได้มีการเปรียบเทียบ
ภวังคจิต กับจิตใต้สำนึก (subconscious mind) และบ้างก็เปรียบกับจิตไร้สำนึก
(unconscious mind) ในที่นี้จะขอพิจารณาความหมายของ จิตสำนึก (consciousness)
จิตใต้สำนึก และ จิตไร้สำนึก ว่าแตกต่างกันในแง่ใด ในระยะที่จิตชั้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ เกิด
ความรู้สึกรับรู้ เรียกว่าจิตสำนึกคือเป็นการรับรู้โดยมีความรู้สึกสำนึก (awareness) อยู่
ด้วย สำหรับจิตไร้สำนึกนั้น ไม่ได้มีลักษณะของการรู้สึกรับรู้เลย แต่หมายถึงกลุ่มรวมของ
อุปนิสัย หรือความรู้สึกโน้มน้าวเพียงทั้งหลาย ซึ่งจะไม่ไหลพันระคับกับจิตสำนึก แต่อาจจะมี

อิทธิพลต่อความรู้สึกรับรู้ของเราในบางส่วน สำหรับจิตใต้สำนึกนั้นจัดอยู่ในประเภทเดียวกับจิตสำนึก แต่ว่าเป็นไปโดยปราศจากเจตนาหรือความรู้สึกสำนึก (awareness) หมายถึงสิ่งที่บังลักอยู่ในจิตทำให้เรากระทำบางสิ่งบางอย่างในโลกแห่งจิตสำนึก (conscious mind) โดยไม่รู้สึกรู้สึ เช่นการหลั่งไหลออกของคำบางคำ หรือประโยคบางประโยคออกมา หรืออาจแสดงออกมาในรูปของความฝัน การละเมอ ฯลฯ ในแง่นี้อาจสรุปได้ว่า ภาวจิตนั้นจะเปรียบเทียบกับจิตไร้สำนึก เพราะภาวจิตนั้นเป็นที่สะสมอุปนิสัยสันดานหรือประสมการณ์เก่า ๆ ซึ่งมีอิทธิพลต่อความรู้สึกรับรู้ในปัจจุบัน คือในการรับรู้อารมณ์นั้น สำหรับคนธรรมดาพยายามให้ความหมายกับอารมณ์นั้น และการให้ความหมายนั้นก็สอดคล้องกับความโน้มเอียง (tendency) แต่เดิม

การที่กล่าวว่า ภาวจิตเป็นที่สะสมพลังกรรม ในรูปของอุปนิสัย สันดาน นั้น ทำให้เกิดปัญหาขึ้นว่า ภาวจิต เป็นอัตตา ที่แสดงเอกลักษณ์ของตัวตนหรือไม่ ตามทัศนะของพุทธปรัชญานั้น ในขณะที่จิตไม่ได้รับรู้อารมณ์ เช่นในยามที่หลับสนิทโดยปราศจากความฝันนั้น เรียกว่าจิตตภาวค์ ซึ่งไม่ได้เป็นจิตดวงเดียวกันโดยตลอด แต่เป็นจิตที่เกิดดับทยอยกันไปทุกขณะ จิตที่มีการเปลี่ยนแปลง เช่นนี้จะเรียกว่าอัตตาไม่ได้ อุปนิสัย สันดาน ก็เป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เช่นกัน ดังนั้นจึงไม่มีส่วนใดที่เข้าลักษณะที่จะเป็นอัตตาเลย

ถ้าจะพิจารณาในแง่ของ เบญจขันธ์ ก็พบว่าไม่มีขันธ์ใดเลยที่จะเข้าลักษณะที่จะเป็นอัตตา โดยเฉพาะวิญญาณขันธ์ซึ่งมักจะเข้าใจกันว่าเป็นอัตตานั้น พุทธปรัชญาก็อธิบายว่ามันเป็นอนัตตา ในที่นี้จะกล่าวเริ่มตั้งแต่ส่วนประกอบของรูปขันธ์ หรือร่างกายได้แก่ เนื้อหนัง เอ็น กระดูก ฯลฯ มาประชุมกันเข้า เจริญเติบโตด้วยอาหาร ฯลฯ ดังปรากฏในพระสูตร ว่า

กฺรทฺธานํผู้มีอายุทั้งหลาย อุกาสํอาศัยไมและอาศัยเงาวัลย์ กิน
เหนียวและหญาแวกกลมแล้ว ยอมถึงความนับว่าเป็นเรือนผู้นิโค...
อากาศอาศัยกระดูก และอาศัยเอ็น เนื้อและหนัง แวกกลมแล้ว ยอม
ถึงความนับว่ารูปนั้นนั้น เหมือนกันแล²⁷

²⁷"มหาหัตถิปโทปมสูตร" (ข้อ 346), เรื่องเดิม, หน้า 414.

บรรดาเนื้อ หนัง เอ็น กระดูก เหล่านี้ก็สามารถแยกวิเคราะห์ออกเป็นธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งเป็นอนินทรีย์สาร ที่มาประชุมกันเข้าเป็นร่างกายที่มีชีวิต เมื่อมีชีวิตหาไม่แล้ว ธาตุเหล่านี้ก็แยกตัวกลับไปอยู่ที่เดิมของมัน ในแง่หนึ่งอาจกล่าวได้ว่า ร่างกายนี้ประกอบขึ้นจากซากมดสัตว์ต่าง ๆ นั่นเอง ทั้งหมดนี้คือรูปชั้นส่วนหยาบ หรือมหาภูตรูป 4 ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ ดังนี้

คุณท่านผู้มีอายุทั้งหลาย... ปรุวิชาตุที่เป็นไปภายใน... คือสิ่งที่เป็นอุปาทินกรูป อันเป็นภายใน... เป็นของแข็ง แข็ง เป็นของหยาบ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก... อาโปธาตุที่เป็นไปภายใน... เป็นของเอิบอาบ ถึงความเอิบอาบ คือ คี เสลิก หนอง เลือด เหงื่อ... เตโชธาตุที่เป็นไปภายใน... เป็นของเราร้อน... คือสิ่งที่ เป็นเครื่องอบออบแห้งกาย... สิ่งที่เป็นเครื่องเราร้อนแห้งกาย... วาโยธาตุที่เป็นไปภายใน... เป็นของพัดไปมา... คือลมพัดขึ้นเมืองบน ลมพัดลงเมืองต่ำ ลมอันอยู่ในทอง ลมอันอยู่ในลำไส้... ลมหายใจ เขา ลมหายใจออก... 28

นอกจากนั้น ก็ยังมีรูปชั้นส่วนละเอียด คือรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นั้น เรียกว่า อุปาทายรูป ซึ่งมี 24 ลักษณะ เช่น สมรรถภาพในการเห็นรูป กดมกลืน ภาวะแห่งความเป็นหญิง หรือ ชาย ฯลฯ ทั้งหมดมหาภูตรูปและอุปาทายรูป รวมกันเรียกว่า รูปชั้น ซึ่งเป็นที่ตั้งของนามชั้นคือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน คือตากระทบกับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับสิ่งที่สัมผัสได้ ซึ่งอายตนะภายในแต่ละประเภทก็ย่อมมีขอบข่ายของการรับรู้เฉพาะอย่างไร และข้อมูลทางผัสสะที่ได้ทั้ง 5 ทางนี้ไปรวมกันที่ใจ คือใจเป็นศูนย์กลางที่รับรู้ทั้งหมด ดังปรากฏข้อความในพระสุตฺต ดังนี้

คุณท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ 5 ประการนี้คือ จักขณทรีย์ 1 โสณินทรีย์ 1 สานินทรีย์ 1 ชิวหินทรีย์ 1 กายินทรีย์ 1 มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกันและกัน เมื่ออินทรีย์

5 เหล่านี้มีวิสัยต่างกัน ไม่รับรู้อันเป็นโคจรของกันและกัน มีใจเป็นที่อาศัย ใจยอมรับรู้อันเป็นโคจรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น ²⁹

วิญญานหรือความรู้สึกรับรู้ที่เกิดขึ้นแต่ละประเภท ก็อาศัยอินทรีย์เฉพาะอย่างไป เช่น ถ้าอาศัยตาก็เกิดจักขุวิญญาน อาศัยหูก็เกิดโสตวิญญาน ฯลฯ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

... กุกรภิกษุทั้งหลาย วิญญานอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับควยปัจจัยนั้น วิญญานอาศัยจักขุและรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า จักขุวิญญาน... อาศัยโสตและเสียงทั้งหลาย... ก็ถึงความนับว่า โสตวิญญาน ... อาศัยฆานะและกลิ่นทั้งหลาย... ก็ถึงความนับว่า ฆานวิญญาน... อาศัยชีวหาและรสทั้งหลาย... ก็ถึงความนับว่า ชิวหาวิญญาน... อาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งหลาย... ก็ถึงความนับว่า กายวิญญาน... อาศัยมณะและธรรมารมณทั้งหลาย... ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาน เปรียบเหมือนไฟ อาศัยเชื้อใด ๆ ติดขึ้น ก็ถึงความนับควยเชื้อนั้น ไฟอาศัยไมติดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ไฟไม ไฟอาศัยปาดติดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ไฟป่า... ³⁰

วิญญาน ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้หรือเป็นอัตตา ดังที่คนทั่วไปเข้าใจกัน แท้จริงเป็นผลที่เกิดจากเหตุปัจจัย นั่นคือการกระทบกันระหว่างอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน วิญญานจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุ และดับลงเมื่อปราศจากเหตุ การกระทบกันระหว่างอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน จนเกิดวิญญานนั้นเรียกว่า ผัสสะ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "กุกรภิกษุทั้งหลาย มุคคละอาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาน ความประจวบของธรรมทั้ง 3 เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดความสุขอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้างมิใช่ทุกข์มิใช่สุขบ้าง" ³¹

²⁹ "มหาเวทลลสูตร" (ข้อ 500), มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 18, ..., หน้า 616.

³⁰ "มหาคัมภาทสังขยสูตร" (ข้อ 444), มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 18, ..., หน้า 538.

³¹ "ฉนิกสูตร" (ข้อ 823), มัชฌิมนิกาย อุปปิณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทย เลม 22, ..., หน้า 625.

ก่อนที่จะเกิดผัสสะนั้น ความยึดมั่นในตัวตนยังไม่เกิดขึ้น แต่จะเกิดขึ้นเมื่อวิญญาณรับรู้อารมณ์ภายนอก เมื่อเกิดผัสสะขึ้นแล้วก็มีความรู้สึกต่ออารมณ์นั้น เรียกว่าเวทนา ขึ้นต่อไปก็คือสัญญา ใจแก่การจำ หรือกำหนดรู้ในอารมณ์นั้น แล้วก็เกิดสังขาร คือปรุงแต่งความคิด ซึ่งเป็นบุญบาป หรือ กุศล อกุศล ต่อไป

เวทนาชั้นนั้น เป็นเจตสิกคือความรู้สึกที่เกิดกับจิตหรือวิญญาณ ในพระสูตรอธิบายว่า เวทนาคือ "ธรรมชาติที่รู้ ๆ ... รู่อะไร รู่สุขบ้าง รู่ทุกข์บ้าง รู่สิ่งที่มีใช้ทุกขใช้สุขบ้าง"³² หมายถึงความรู้สึกต่ออารมณ์ ถ้าพอใจก็เรียกว่าสุขเวทนา ถ้าไม่พอใจก็เรียกว่า ทุกขเวทนา ถ้าเป็นกลาง ก็เรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา

สัญญานันท์ คือความจำใจหมายรู้ หรือกำหนดรู้ในอารมณ์นั้น ๆ เช่น จำสี่ จำกลืน ฯลฯ รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ดังคำอธิบายที่ปรากฏในวิสุทธิมรรคว่า "สัญญาทั้งปวงนั้นแหละ มีความจำใจเป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้ เป็นปัจจัยแห่งความจำต่อไปนี้ 'นั่นคือสิ่งนั้น' เป็นรส"³³

สังขารชั้นนี้ หมายถึงสภาพที่ปรุงแต่งจิต ให้คิดก็หรือชั่ว คำว่าสังขารอาจหมายถึงผู้ปรุงแต่ง ก็ได้ หรือผลของการปรุงแต่งก็ได้ ดังนั้นจึง เป็นสิ่งที่ถูกสิ่งอื่นปรุงแต่งด้วยและปรุงแต่งสิ่งอื่นอีกต่อไปด้วย แต่ในกรณีของ บุญจันท์ สังขารหมายถึงความคิดที่เกิดกับจิต ซึ่งความคิดนี้เกิดจากการรับรู้อารมณ์ เมื่อคิดแล้วก็เกิดการกระทำทางกาย วาจา ใจ ต่อไป สังขารนี้แบ่งออกเป็นฝ่ายดีและชั่ว ดังนั้นจึงปรุงแต่งจิตให้คิดก็หรือชั่วได้

วิญญาณชั้นนี้ คือจิตซึ่งเป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งในอารมณ์ โดยอาศัยอายตนะทั้ง 6 ดังที่ไต่กล่าวไว้แล้ว ปรากฏจากคำอธิบายในพระสูตรว่า "...บุคคลย่อมรู้อะไร ๆ ได้ด้วย-วิญญาณนั้น คือรู้ชัดว่า สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง..."³⁴ การเกิดขึ้นของวิญญาณ

³²"มหาเวทลลสูตร." (ข้อ 495), เรื่องเดิม, หน้า 612.

³³วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3, ตอนจบ, ..., บทที่ 17; หน้า 68.

³⁴"ชาตุวิภังคสูตร" (ข้อ 689), มัชฌิมนิกาย อุपरินิคาสาสก์, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 22, ..., หน้า 532.

เวทนา สัญญา และสังขารนั้น เป็นไปโดยรวดเร็ว จนไม่มีการจะจำแนกออกไปได้ว่า ขณะไหนเป็นเวทนา ขณะไหนเป็นสัญญา และสังขาร

วิญญาณนี้เป็นตัวยืนพื้นในการรับรู้อารมณ์ จึงทำให้เกิดความเข้าใจกันว่า วิญญาณเป็นอรรถาที่เที่ยงแท้ เป็นผู้รู้ รับรู้อารมณ์ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ แต่ก็ไ้กล่าวไว้ในตอนแรกแล้วว่า วิญญาณนี้มีเหตุปัจจัยเกิดขึ้น และดับไปเมื่อปราศจากเหตุ ไม่ใช่ตัวตนของตน ไม่ใช่สารัตถะ (essence) ของเรา

✓ เบนูจันท์ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สมมุติเรียกกันว่าเป็นตัวตน แต่ก็ไม่ใช่อรรถา เป็นเพียงกลไกการทำงานของร่างกาย จิต เจตสิก อยู่ในรูปของกระบวนการ คือเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ทั้งหมดนี้เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า กองสังขารซึ่งถูกปรุงแต่งโดยเหตุปัจจัยโดยปราศจากอรรถาหรือตัวกระทำที่เชื่อมโยงประสบการณ์ต่าง ๆ อยู่เบื้องหลัง ทั้งไม่ได้เป็นสิ่งที่ถูกสร้าง แต่ว่ามันเป็นธรรมชาติและอยู่ภายใต้กฎของธรรมชาติ คนส่วนใหญ่มีความโน้มเอียงที่จะคิดว่าทุกสิ่งเกิดจากการสร้างสรรค์ หรือเกิดจากสาเหตุแรกซึ่งเป็นผู้จุดพลังงานขึ้น อาจเรียกว่าพระเจ้าผู้สร้าง หรือพรหมัน หรือสิ่งสมบูรณ แต่พุทธปรัชญาวิเคราะห์ว่า ทุกสิ่งที่ปรากฏนี้อยู่ในรูปของกระบวนการ และมีแต่กระบวนการอันหาจุดเริ่มต้นและที่สิ้นสุดไม่ได้เท่านั้น ไม่มีพระเจ้าผู้สร้าง หรืออรรถาที่เที่ยงแท้แต่อย่างใด มีแต่สิ่งที่เกิดขึ้นดับลงตามเหตุปัจจัยทั้งที่ เสดลาภิกษุณีกล่าวกับมารว่า "รูปนี้ไม่มีใครสร้าง อรรถาภาพนี้ไม่มีใครก่อ รูปเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุดับไปเพราะเหตุดับ"³⁵

พุทธปรัชญาไม่สอนว่า มีเจตภูต (soul) ในสภาพของอรรถาที่ล่องลอยเข้าร่างกายตามแนวของปรัชญาวิเคราะห์ในสมัยปัจจุบัน เจตภูตหรือจิตสาร (spiritual substance) นี้เป็นสิ่งที่เกิดจากการสร้างสรรค์ของสมอง ไม่ได้บังถึงสิ่งที่มีอยู่จริง แต่เรามักคิดว่าสิ่งที่ไม่มีอยู่นั้น มันมีอยู่ โดยความเคยชินจากการใช้ภาษาซึ่งหุ่มเพือยเกินกว่าเหตุ

³⁵ "เสลาสูตร" สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 24, . . .

สิ่งที่ เป็นพื้นฐานแห่งการ เกิดขึ้นของจิตหรือวิญญาณ คือกระบวนการทางร่างกายหรือ กระบวนการรับรู้โดยผ่านอายตนะ ถ้าจิตสามารถรับรู้ได้เองโดยไม่ต้องอาศัยร่างกาย ไม่ ต้องผ่านประสาทสัมผัส ก็แสดงว่าจิตนั้นอยู่ในสภาพเดียวกับเจตภูตหรืออิตตา แต่เมื่อวิเคราะห์ การรับรู้ของเราแล้ว ปรากฏว่าการรับรู้ของอวัยวะอายตนะหรือประสาทสัมผัส ถ้าประสาท สัมผัสส่วนใดส่วนหนึ่งชำรุดบกพร่องไป การรับรู้ทางนั้นก็จะไม่เกิดขึ้น ดังปรากฏในคำสนทนา ระหว่างพระเจ้ามิลินท์ กับพระนาคเสน ดังนี้

...ก่อนพระนาคเสน เจตภูต มีหรือไม่

พระนาคเสน ทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เจตภูต คืออะไร
ม. คือสิ่งที่สิ่งอยู่ในกาย ซึ่งเป็นบัญญัติชาติ ตาถูกรูป หูฟัง-
เสียง จมูกกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายแตะตอง ใจรับรู้ ประ-
หนึ่ง เราอยู่บนปราสาทนี้ เมื่อจะดูจะฟังอะไรทางไหน ก็ให้
เปิดหน้าต่างไปดู ไปฟังทางนั้น

น. ถ้าเป็นอยู่อย่างพระองค์ตรัสเปรียบเทียบ ก็ไต่ความว่า
เจตภูตบัญญัติชาติตาถูกรูปก็ไต่ หูฟังเสียงก็ไต่ เป็นอันว่า ทาง
เดียวใช้ไต่หัวไป หงค หงหัง เป็นต้น

ม. ไม่ใช่ออย่างนั้นสิเธอ...

พระนาคเสนจึงถวายวิสัชนาว่า อวัยวะกระทบตา เกิด-
ความรู้สึกเรียกว่า จักขุวิญญาณ... มโนวิญญาณ ล้ำดับนี้
ธรรม คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจรรณ ก็เกิด
รวมกันกับขณะ เมื่อวิญญาณเกิดขึ้นนั้น³⁶

ในแง่นี้หมายความว่า ถ้ามีอิตตาเป็นใหญ่ในการรับรู้แล้ว ประสาทสัมผัสหรืออายตนะ ภายใต้นี้ปราศจากความหมาย เพราะอิตตาอาจใช้ตาถูกรูปก็ไต่ ใช้ฟังเสียงก็ไต่ แต่กลับ ปรากฏว่าถ้าปราศจากอายตนะเหล่านี้แล้ว อิตตาทำการรับรู้ไม่ได้ ก็เท่ากับว่าอิตตาไม่มี ถ้า มันมีมันจะต้องมีอยู่ไต่ด้วยตนเอง ทำหน้าที่ของมันไต่ไต่โดยไต่ของฟังสิ่งอื่น แต่เมื่อมันทำไม่ได้ มันก็ไม่ไต่ตัวของตัวเอง ไม่เป็นตัวเป็นตน เป็นอนัตตา

³⁶ปัญหาพระยามิลินท์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ..., หน้า 50-51.

เรื่องของเบญจชั้นที่ ไก่กล่าวมานี้ จำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือเบญจชั้นที่ปราศจากอุปาทาน ไก่แก่เบญจชั้นของพระอรหันต์ อีกประเภทหนึ่งคือ เบญจชั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน เรียกว่า ปัญจอุปาทานชั้น หรืออุปาทานชั้น 5 ไก่แก่ชั้นที่มีอุปาทานความยึดมั่นว่า เป็นตัวตนของตน อันเป็นเบญจชั้นของคนธรรมดา ซึ่งพุทธปรัชญาใช้คำว่า สักกายทิฏฐิ ดังปรากฏในพระสูตร ดังนี้ "...อุปาทานชั้น 5 คือ รูปอุปาทานชั้น 1 เวทนอุปาทานชั้น 1 สัตตอุปาทานชั้น 1 สังขารอุปาทานชั้น 1 วิญญาณอุปาทานชั้น 1 อุปาทานชั้น 5 นี้แล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สักกายะ"³⁷

ในวิสุทธิมรรค ไก่อธิบายคำ อุปาทานชั้น โดยอุปมาไว้ ดังนี้

...รูปอุปาทานชั้น เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณอุปาทานชั้น อันเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้นฐาน) เป็นทวาร และเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทนอุปาทานชั้น เปรียบเหมือนความไข เพราะเป็นธรรมชาติของพาธ สัตตอุปาทานชั้น เปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลส รากะ เป็นต้น... สังขารอุปาทานชั้น เปรียบเหมือนการเสพของแสง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข คือเวทนา... วิญญาณอุปาทานชั้น เปรียบเหมือนคนไข เพราะไม่พ้นจากความไข คือเวทนา³⁸

ที่ว่า วิญญาณอุปาทานชั้นเปรียบเหมือนคนไขนั้น หมายความว่า วิญญาณหรือความรู้สึกเกิดขึ้นพร้อมกับอุปาทานยึดมั่นว่าเป็นตัวเรา สำหรับวิญญาณชั้นที่บริสุทธิ์ของพระอรหันต์นั้น เกิดขึ้นโดยปราศจากอุปาทาน ปราศจากความไข ในขั้นปรมาตมแล้วไม่มีสิ่งใดเป็นตัวตนเป็นอัตตา เบญจชั้นหรือนามรูปไม่ไขตัวตน แต่มันเกิดเป็นตัว เป็นตนขึ้นเพราะความยึดมั่นถือมั่น ความยึดมั่นนี้ก็เกิดพร้อมกับความรู้สึก (consciousness) ในขณะที่ไม่มีความรู้สึก

³⁷"จุฬเวทลลสูตร" (ข้อ 506), เรื่องเกิม, หน้า 623.

³⁸วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3, ตอน 1, ..., บทที่ 14, หน้า 119.

'ตัวเรา' อันเกิดจากอุปาทานนั้นยังไม่เกิดขึ้น ดังนั้น 'ตัวเรา' ในแง่นี้ก็คือความรู้สึกนั่นเอง เดวิด ฮูม ซึ่งเป็นนักปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่ ก็ได้อธิบายเรื่องตัวตนหรืออัตตา ในทำนองเดียวกับพระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้ คือกล่าวว่า ที่เรียกว่าอัตตานั้น คือกลุ่มแห่งความรู้สึกทั้งหลาย (bundle of perceptions) นั้นเอง การอธิบายของฮูม ในแง่นี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับทฤษฎีความรู้ (epistemology) ของเขาที่ว่า ที่มาของความรู้คือผัสสะ ยอมรับแต่ความรู้ที่ได้จากประสาทสัมผัสหรือประสบการณ์เท่านั้น ไม่นับรวมถึงสิ่งที่อยู่ นอกเหนือขอบเขตนี้ ในทำนองเดียวกันพระพุทธเจ้าก็ทรงศึกษาเฉพาะสิ่งที่รู้ได้ (cognizable) นั่นคือ เรื่องตัวตน โลก และความทุกข์ และพระองค์ก็ทรงวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งทีเรียกว่าอัตตาก็ดี พระเจ้าหรือผู้สร้างก็ดี เป็นสิ่งที่รู้ไม่ได้ (incognizable) จึงไม่ทรงอธิบาย

ฮูม อธิบายว่า เมื่อเขาพยายามศึกษาหรือเข้าถึงสิ่งที่เรียกว่าตัวตนนั้น เขาก็จะ สดุดอยู่แค่ความรู้สึกทั้งหลาย เช่น รู้สึกพอใจ รู้สึกเจ็บปวด รัก เกลียด ฯลฯ เขาไม่สามารถจะค้นหาสิ่งที่เลยจากนี้ไปได้ และเขาไม่สามารถที่จะ เข้าถึงตัวตนโดยปราศจากความรู้สึก เมื่อปราศจากความรู้สึก เช่นเวลาที่หลับสนิทหรือตอนตายนั้น ตัวตนไม่มีอยู่ แต่พุทธ-ปรัชญาอธิบายว่า ในยามที่หลับสนิท ปราศจากความรู้สึกรับรู้นั้น คนก็ยังมิได้อยู่ โดยการสืบเนื่องแห่งภวังคจิตเกิดต่อกันเป็นสาย แสดงถึงความต่อเนื่องแห่งตัวตน (continuity) แต่ไม่ได้แสดงเอกลักษณ์ (identity) เพราะปราศจากอัตตา ดังที่ได้อธิบายไว้แล้วในตอนต้น

ฮูม สรุปว่า ตัวเรานี้คือกลุ่มแห่งความรู้สึกต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็ว และอยู่ในภาวะที่เป็นกระแส (flux) มีการไหล แปรปรวนไปตลอดเวลา ฮูมอธิบาย-เปรียบเทียบว่า จิตนั้นเหมือนภาพยนตร์ ความรู้สึกต่าง ๆ ก็เปรียบเหมือนภาพที่ปรากฏขึ้น แล้วผ่านไป โดยภาพใหม่ปรากฏขึ้นแทน แล้วก็ผ่านไปอย่างรวดเร็ว ติดต่อกันไปตลอด ความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและผ่านไปอย่างรวดเร็วนี้เองที่ประกอบกันขึ้นเป็นจิต³⁹

³⁹Hume, op.cit., p. 302.

ในแง่นี้หมายความว่า สุมไม่อนุমানถึงอรรถาที่เป็นตัวการเชื่อมโยงความรู้สึก หรือ ประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามาแล้วก็ผ่านเลยไป ดังนั้นสุมจึงปฏิเสธเอกลักษณ์แห่งตัวตน เมื่อไม่มีตัวตนก็ไม่ต้องมีผู้สร้างหรือพระเจ้า ซึ่งสุมก็ไม่อนุমানถึงพระเจ้าผู้สร้างซึ่งอยู่นอกเหนือประสบการณ์เช่นกัน

✕ พุทธปรัชญาถืออธิบายว่า คนคือกระแสแห่งนามรูปที่เกิดทับซ้อนเนื่องกันตลอดเวลาโดยปราศจากอรรถาที่เที่ยงแท้อยู่เบื้องหลัง และกระแสแห่งนามรูปนี้ไม่ปรากฏเบื้องต้น และไม่ปรากฏผู้สร้างหรือสาเหตุแรก (First Cause) ดังนั้นพระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสอนหรือพยากรณ์เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว แม้จะมีผู้มาทูลถามบ่อยครั้ง พระองค์ก็ทรงนิ่งเสีย ไม่ให้คำตอบ

แม้ว่าพุทธปรัชญาและปรัชญาของสุมจะอธิบายเรื่องอรรถาในทำนองเดียวกัน แต่จุดมุ่งหมายต่างกัน การที่พุทธปรัชญาวิเคราะห์ประสบการณ์โดยปราศจากสิ่งที่เรียกว่าอรรถานั้น ทำให้แก้ปัญหาได้ นั่นคือมนุษย์สามารถจะหลุดพ้นจากตัวตนหรือความทุกข์ได้ เพราะมนุษย์ไม่ใช่สิ่งเหล่านี้ และสิ่งเหล่านี้ก็ไม่ใช่ตัวตนของมนุษย์ สำหรับสุม การปฏิเสธอรรถานั้นเนื่องมาจากสุมปฏิเสธเรื่องต่าง ๆ ที่ประสบการณ์เข้าไม่ถึง เช่น เรื่องพระเจ้า เรื่องอรรถา เรื่องความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุเป็นผล ฯลฯ และสุมก็ไม่สามารถหาข้อสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ ไม่สามารถอธิบายได้ว่า ความรู้สึก (consciousness) แต่ละครั้งที่เกิดขึ้นนั้น มันเชื่อมโยงกันอย่างไร หรือมีตัวการอะไรเชื่อมโยงอยู่เบื้องหลัง ดังนั้นปรัชญาของสุมจึงเป็น วิมิตวาท (skeptical)

สุม อธิบายว่า เหตุผล (reason) นั้น เป็นทาสของอารมณ์ (passion)⁴⁰ อารมณ์ในที่นี้หมายถึงความรู้สึก สัญชาติญาณ ซึ่งเป็นส่วนที่ปราศจากเหตุผล และมีบทบาททำให้เกิดความคิดเรื่องอรรถาและโลกอันเป็นเรื่องของอภิปรัชญาชั้น และอารมณ์นี้เป็นสิ่งที่จัดไม่ได้ ซึ่งในแง่นี้แตกต่างจากพุทธปรัชญา

⁴⁰ David Hume, A Treatise of Human Nature. Vol. II & III. (London : Wm. Collins Sons and Co.Ltd., 1972), p.156.

พุทธปรัชญา สอนว่ามนุษย์เป็นทาสของความเคยชิน (tendency) ซึ่งเกิดจากการกระทำซ้ำ ๆ ในอดีต ความเคยชินนี้ทำให้มนุษย์มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ผิดจากความเป็นจริง มองเห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นสิ่งที่เที่ยง เห็นอนัตตา เป็นอัตตา เห็นความทุกข์เป็นความสุข ฯลฯ แต่มนุษย์สามารถแสวงหาเสรีภาพโดยการขจัดความเคยชินเหล่านั้นออกไปได้ เพราะธรรมชาติของมนุษย์อยู่เหนือสิ่งเหล่านี้ และสิ่งเหล่านี้ก็ไม่ใช่ตัวตนของมนุษย์

ทั้ง ฮูม และ พระพุทธเจ้า ได้มีความคิดขัดแย้งกับความคิดในระบบเก่า ๆ เกี่ยวกับเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ อำนาจที่อยู่เบื้องหลังจักรวาล และเรื่องจุดหมายปลายทางของมนุษย์ และต่อต้านความคิดเกี่ยวกับสาร (substance) ซึ่งมีความเที่ยงแท้อยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทั้งหลาย⁴¹

การที่สอนว่า ไม่มีอัตตานั้น ทั้งฮูมและพระพุทธเจ้า ได้หาทางที่จะทำให้มนุษย์ไม่มีความยึดมั่นในตัวตน จะได้ไม่มีความเห็นตัว แต่สิ่งที่ทำให้ฮูมแตกต่างจากพระพุทธเจ้านั้นก็คือ การที่ปรัชญาของทั้ง 2 ท่านมีจุดหมายที่ตรงข้ามกัน⁴² คือฮูม นำปัจเจกบุคคลไปสู่สังคม ทั้งนี้เพื่อเป็นการขจัดความยึดตัวเอง หรือความเห็นแก่ตัว โดยมีความสัมพันธ์กับสังคม รู้จักเสียสละเพื่อสังคม ฯลฯ สำหรับพระพุทธเจ้านั้น จุดหมายที่พระองค์ทรงสั่งสอนคือความหลุดพ้นหรือนิพพาน เป็นคารพพ้นจากความยึดมั่นในตัวตนและพ้นจากอิทธิพลหรือกฎเกณฑ์ในสังคม แม้กระนั้น พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นแล้ว แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลืออยู่ ยังต้องมีชีวิตอยู่ในสังคม ก็อยู่ด้วยความสะดวก เพราะปราศจากความเห็นแก่ตัว มีความกลมกลืนเข้ากับสังคม โดยปราศจากความยึดมั่นหรือติดข้องอยู่ในสังคมนั้น

พุทธปรัชญาสอนว่า เบญจขันธ์นั้น ไม่ใช่ตัวตนของเรา ไม่มีอัตตาอยู่เบื้องหลัง แต่ที่ตัวเรามีขึ้นในอุปาทานชั้น 5 นี้ ก็ปรากฏในพระสูตรว่า " กูกร อาวุโส... ผมไม่พิจารณาเห็นอะไร ๆ ในอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ว่า เป็นตนหรือมีในตน... แต่ผมเข้าใจว่า

⁴¹Nolan Pliny Jacobson, Buddhism, the Religion of Analysis (Carbondale: Southern Illinois University Press., 1970), p.166.

⁴²Ibid., p. 174.

เรามีในอุปาทานชั้น 5 และผมไม่ได้พิจารณาเห็นว่า นี่เป็นเรา"⁴³ นอกจากนั้นพุทธปรัชญา ยังสอนว่า เบญจชั้นที่ประกอบอยู่ด้วยอุปาทาน คือทุกข์ เพราะโดยธรรมชาติของชั้น 5 คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความเกิด ความแก่ และ ความตาย เมื่อไปยึดความ เกิด แก่ ตาย นี้ว่าเป็นความเกิดของตน ความแก่ของตน และความตายของตน และเบญจ- ชั้นนี้คือตัวตนของตนแล้ว ก็เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าจึงทรงสรุปว่า อุปาทาน ชั้น 5 เป็นทุกข์ และทุกข์นี้มีสาเหตุ และสาเหตุนั้นพระองค์ตรัสว่า "...ใดแก้ค้นหาที่นำไป สู่ภพใหม่ สหรัคคด้วยความกำหนัด ค้วยอำนาจความยินดี อันมีความเพิลิกเพิลินในอารมณ์ นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา..."⁴⁴

สรุปได้ว่า ความทุกข์ของมนุษย์นั้นเกิดจากความต้องการ หรือตัณหา (desire) ซึ่งความต้องการนี้แบ่งเป็น 2 ระดับ คือ นันทะ ต้องการสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต เพื่อให้เบญจ- ชั้นนั้นดำรงต่อไปได้ อีกระดับหนึ่งคือตัณหา ซึ่งแบ่งเป็น 3 ประเภท คือ กามตัณหา ต้องการ ความสุขทางประสาทสัมผัส ความพอใจอันเกิดจากผัสสะต่ออารมณ์ภายนอก ความพอใจหรือ ความเกลียดชังนี้เป็นไปตามอุปนิสัยที่สั่งสมมา คนและอุปนิสัย (character) มีความสัมพันธ์ กัน ดังนั้นคนกับกามตัณหาก็กแยกกันไม่ได้ ทั้งนี้หมายถึงคนธรรมดาเท่านั้น ไม่ใช่คนที่หลุดพ้น ภวตัณหา คือความอยากมีอยากเป็นในสิ่งที่ปรารถนา นั่นคือต้องการจะเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ เป็นอมตะ เพื่อจะไ้รับความพอใจในกามตัณหา และต้องการให้สิ่งที่เราพอใจ ที่เรายึดว่า เป็นของเรานั้น มีความเที่ยงแท้เป็นอมตะด้วย วิภวตัณหา คือความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น ในสิ่งที่ไม่ปรารถนา หรือต้องการที่จะไม่เป็นในสิ่งที่ไม่ต้องการ เช่น ต้องการที่จะเป็นอมตะ โดยปราศจากความทุกข์โศกด้วยประการทั้งปวง เรื่องของตัณหาที่มีความสัมพันธ์กับอารมณ์ ภายนอก แต่อารมณ์ภายนอกนั้นอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติ คือเป็นของผสม มีปัจจัยปรุง รังแต่ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่อยู่ในอำนาจของเรา ไม่ทำให้เราพอใจได้ตลอดกาล จึงทำให้เกิดความทุกข์

⁴³" เขมกสูตร" (ข้อ 227), สังยุตตนิกาย ชนขวารวรรค, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 26, ..., หน้า 192.

⁴⁴" สัจจวิภังกสูตร" (ข้อ 702), มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก, พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 22, ..., หน้า 546.

นักปรัชญาตะวันตกสมัยปัจจุบันคนหนึ่ง มีแนวความคิดที่สำคัญคล้ายคลึงกับพุทธปรัชญา คือ ชาตรี ซึ่งสอนว่า มนุษย์มีความทุกข์ เพราะมนุษย์คือความว่างเปล่า ไม่มีตัวตน ไม่มี สวรรค์ และความทุกข์ก็มีสาเหตุอย่างเดียวกันคือตัณหา ก่อนที่จะกล่าวเรื่องนี้จะต้องทำความเข้าใจในโครงสร้างของมนุษย์ตามที่ ชาตรีอธิบายไว้ คืออธิบายว่า มนุษย์ไม่ได้มีอยู่ก่อน แต่มนุษย์เกิดขึ้นพร้อมกับความรู้สึกต่อสิ่งภายนอก (consciousness of something) ดังนั้น มนุษย์คือกลุ่มแห่งความรู้สึก (series of consciousness) ที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งนั่นเอง ปรัชญาระบบอื่น ๆ ส่วนใหญ่มักกล่าวถึงการมีอยู่ของผู้ (subject) ซึ่งมีความเที่ยงแท้ เป็นพื้นฐานแห่งกระบวนการรับรู้ทั้งปวง และผู้รู้ที่ทำการรับรู้ (conscious) สิ่งต่าง ๆ (objects) ในโลก แต่ชาตรีอธิบายว่า ผู้รู้ หรือตัวตนที่เที่ยงแท้ไม่มีอยู่ คนจะเกิดขึ้น เมื่อเกิดความรู้สึก

ความรู้สึกนี้จะเกิดขึ้นพร้อมกับ การปฏิเสธ (negation) หรือ การทำลาย (nihilation) บางสิ่งบางอย่าง หมายความว่า เวลาที่จะรับรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ต้องปฏิเสธ สิ่งอื่นที่ไม่ใช่สิ่งนั้นทั้งหมด เปรียบเหมือนการยิงเป้า ต้องทำลายหรือปฏิเสธสิ่งที่ไม่ใช่เป้าออกไป⁴⁵ เป็นการให้ความหมายแก่โลกโดยการปฏิเสธ คนและโลกนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน โดยคนเป็นผู้ให้ความหมายแก่โลก และโลกเป็นพื้นฐานการมีอยู่ของคน

มนุษย์ปฏิเสธได้ เพราะมนุษย์ไม่ใช่ตัวตนที่เที่ยงแท้ (substantial being) แต่เป็นความว่างเปล่า (nothingness) ซึ่งความว่างเปล่านี้ให้ความหมายแก่โลก มนุษย์จะมีอยู่ในสภาพที่เป็นความว่างเปล่า คือว่างจากตัวตน (lack of being)⁴⁶ รากฐานของการปฏิเสธคือความว่างจากตัวตน ที่ว่า คนปฏิเสธนั้น ไม่ได้หมายความว่า คนมีอยู่ก่อนแล้ว จึงทำการปฏิเสธ แต่ว่าคนคือ อาการของการปฏิเสธ (act of negation) นั้นเอง

⁴⁵Jean- Paul Sartre, Being and Nothingness, Translated with an Introduction by Hazel E. Barnes (New York: Washington Square press Inc., 1960), p. 9.

⁴⁶Ibid., p. 104.

การปฏิเสธ ก็คือ การทำลาย ก็คือ ความว่างจากตัวตน (lack of being) ก็คือนั้นคือมนุษย์ มนุษย์ไม่ได้มีอยู่ก่อนแล้วจึงทำอาการเหล่านี้ แต่มนุษย์คือ อาการหรือการกระทำนั้นเอง ความว่างหรือความขาดนั้น หมายถึงความต้องการ ดังนั้นความต้องการก็คือ ความว่างจากตัวตน (Desire is a lack of being)⁴⁷ ความต้องการเป็นสิ่งที่แนบเนื่องกับมนุษย์ ชาวกรีกสรุปว่า มนุษย์กับความต้องการคือสิ่งเดียวกัน เพราะมนุษย์ว่างเปล่าปราศจากตัวตนเป็นพื้นฐาน มนุษย์จึงต้องการ คือต้องการรากฐานที่มั่นคงของตัวเอง (self-foundation) เช่นเดียวกับธรรมชาติ (the in-itself) ซึ่งขัดต่อธรรมชาติของตัวเอง จึงเกิดความทุกข์ แต่ตามนุษย์เป็นธรรมชาติ ก็เป็นเพียงสิ่งที่เติม มีรากฐานในแง่ของภววิทยา (Ontology) แต่ไม่มีความหมาย ไม่มีคุณค่า มนุษย์ต้องการที่จะเป็นทั้ง 2 อย่างในขณะเดียวกัน คือเป็นตัวเองที่สามารถให้ความหมายแก่โลกด้วย และเป็นธรรมชาติซึ่งเป็นสิ่งที่พื้นฐานมั่นคงด้วย (the in-itself & for-itself) ซึ่งเป็นไปไม่ได้ เพราะธรรมชาติของทั้ง 2 ประเภทนั้นขัดต่อกัน ความต้องการในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ทำให้เกิดความต้องการโดยไม่มีที่สิ้นสุด และความต้องการนี้ คือทุกข์

มนุษย์ไม่ได้เป็นรากฐานของตนเอง มนุษย์จึงต้องการธรรมชาติ (the in-itself) เพื่อตัวเองจะได้มีรากฐาน ในขณะเดียวกันธรรมชาติที่ปราศจากมนุษย์นั้น ไม่มีความหมายในแง่ที่แสดงว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับโลก เป็นความสัมพันธ์ชนิดที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันขึ้นต่อกัน (internal relation) ซากสิ่งใดไปเสียมิได้

การที่ชาวกรีกอธิบายธรรมชาติของมนุษย์ ในแง่ของภววิทยา (Ontology) โดยกล่าวว่า โครงสร้างของมนุษย์คือความต้องการหรือตัณหา และตัณหานี้คือทุกข์ ก็สรุปได้ว่า "เพราะฉะนั้น โดยธรรมชาติ ความเป็นจริงของมนุษย์ คือความรู้สึกที่ปราศจากความสุข โดยไม่มีทางที่จะผ่านพ้นสภาพเช่นนี้ไปได้"⁴⁸ ในแง่ที่ความทุกข์ของมนุษย์เป็นทุกข์ที่ซัดจัดไม่ได้ เพราะมนุษย์คือความทุกข์ การทำลายความทุกข์ คือทำลายมนุษย์

⁴⁷ Ibid., p. 107.

⁴⁸ Ibid., p. 110.

พุทธปรัชญาที่สอนว่า มนุษย์มีอยู่พร้อมกับตัณหา และตัณหานี้เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ แต่พระพุทธรเจ้าทรงอธิบายเรื่องนี้จากแง่ของการวิเคราะห์ประสบการณ์ หรือตามแนวประจักษ์-
 วาท (Empiricism) ไม่ใช่อธิบายจากแง่ของภววิทยา แบบชาตรี จากประสบการณ์จะ
 สังเกตได้ว่า ทุกครั้งที่เรารู้สึกตัว เราจะรู้สึกพร้อมกับตัณหา มีน้อยครั้งที่จะไม่เกิดตัณหา
 แต่สำหรับคนธรรมดาแล้ว ความรู้สึกแทบทุกครั้ง จะต้องเจือด้วยตัณหา

ตัณหาที่มีความสัมพันธ์กับอารมณ์ภายนอก อารมณ์ภายนอกคือสิ่งที่มนุษย์ต้องการ ซึ่ง
 มันไม่ได้เป็นของมนุษย์ ไม่เป็นไปตามใจปรารถนา จึงทำให้เกิดทุกข์ และในบรรดาความ
 ต้องการทั้งหมดนั้น ที่สำคัญก็คือ ต้องการให้ตัวเองเที่ยงแท้ เพื่อจะได้รับความพอใจในอารมณ์
 ที่มากระทบอยู่ตลอดเวลา และต้องการให้สิ่งที่เราต้องการเที่ยงแท้ด้วย ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นไป
 ไม่ได้ เพราะขัดต่อกฎธรรมชาติ

ทั้งชาตรี และพระพุทธรเจ้า อธิบายแบบเดียวกันในแง่ที่ว่า มนุษย์กับตัณหาเป็นสิ่งที่
 แขนงเนื่องกัน แต่ชาตรีอธิบายว่า โครงสร้างของมนุษย์คือตัณหา หมายความว่ามนุษย์นั่นเอง
 คือ ตัณหา การทำลายตัณหา คือทำลายมนุษย์ สำหรับพระพุทธรเจ้าทรงอธิบายว่า มนุษย์
 ธรรมดาที่ไม่ใช่พระอรหันต์เท่านั้นที่มี ตัณหา กังนัการทำลายตัณหา ไม่ได้เป็นการทำลาย
 มนุษย์ ตัณหาไม่ใช่มนุษย์ แต่ตัณหาอยู่ในมนุษย์ เมื่อขจัดตัณหาได้แล้ว ก็กลายเป็นพระอรหันต์

ตัณหา หรือความต้องการนี้ คือความต้องการในสิ่งที่ขัดต่อธรรมชาติของตัวเอง หรือ
 ขัดต่อกฎธรรมชาติ สำหรับชาตรีว่า มนุษย์ต้องการมีรากฐานแบบธรรมชาติ (the in -
 itself) พร้อมทั้งต้องการที่จะมีความรู้สึกให้ความหมายต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างที่เป็นอยู่
 (the for-itself) นั่นคือ ต้องการความกลมกลืน (synthesis) ระหว่างของ 2 สิ่ง
 ขัดแย้งกัน ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ส่วนพุทธปรัชญานั้น อธิบายว่า ความต้องการนี้มีความเกี่ยวข้องกับ
 อารมณ์ภายนอกและกับมนุษย์ มนุษย์ต้องการสิ่งที่ขัดต่อธรรมชาติของตนเอง คือต้องการเป็น
 อัจฉาที่เที่ยงแท้ ทั้ง ๆ ที่ตัวเองเป็นอนัตตา นอกจากนั้นก็ต้องการให้อารมณ์ภายนอกนั้น
 เที่ยงแท้ ซึ่งขัดต่อกฎธรรมชาติ หรือกฎของไตรลักษณ์ ความต้องการตามทัศนะของชาตรี
 เป็นไปเพื่อพื้นฐานที่มั่นคงของตัวเอง (ontological status) ในแง่นี้แสดงว่ามนุษย์
 ต้องการเป็นอัจฉาเช่นกัน สำหรับพุทธปรัชญา อธิบายว่า มนุษย์ต้องการเป็นอัจฉา เพื่อจะ
 ได้รับความเพลิดเพลินจากอารมณ์ภายนอก แต่ความเพลิดเพลินพอใจดังกล่าว เป็นไปชั่วคราว

ชั่วคราว ไม่ยั่งยืน เพราะมนุษย์คือความว่างเปล่า ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ แต่อยู่ในกระบวนการที่จะแสวงหาความมั่นคง และความพอใจที่ยั่งยืนตลอดเวลา และสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่สุขเอื้อมของมนุษย์ ดังนั้นความต้องการจึงไม่มีที่สิ้นสุด มนุษย์ไม่มีทางที่จะไถ่ถอนความต้องการ แต่มนุษย์จักความต้องการนี้ได้

การที่ชาทรอธิบายว่า มนุษย์คือตัวตนนั้น หมายความว่าความหลุดพ้นย่อมมีไม่ได้ แต่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า มนุษย์มีตัวตน หมายความว่าตัวตนนั้นไม่ใช่สาร์ตตะของมนุษย์ เพียงแต่มนุษย์ไปครอบครองมันเอาไว้ เมื่อจักตัวตนเสียได้ก็คือความหลุดพ้น ถึงแม้ว่ามนุษย์ตามทัศนะของชาทรจะไม่มี การหลุดพ้น แต่ก็มีเสรีภาพ หรืออีกนัยหนึ่ง มนุษย์คือเสรีภาพ เนื่องจากมนุษย์คือความว่างเปล่า มนุษย์แตกต่างจากวัตถุสิ่งของอื่น ๆ ไปได้เป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งตายตัว ความว่างเปล่านี้จึงเป็นพื้นฐานแห่งเสรีภาพ มนุษย์คือการปฏิเสธ อากาการทำลายและความต้องการ และสิ่งเหล่านี้ก็คือเสรีภาพ ชาทรอธิบายว่า "ไม่ใช่ว่ามนุษย์มีอยู่ก่อน แล้วจึงมีเสรีภาพที่หลัง แต่ว่าไม่มีความแตกต่างกันเลยระหว่างความเป็นมนุษย์กับการมีเสรีภาพ"⁴⁹ การที่มนุษย์คือความว่างเปล่า คือเสรีภาพ มนุษย์สามารถแยกตัวเองออกจากธรรมชาติ และจากตัวเองได้ โดยแสดงออกในรูปของการตั้งคำถาม การที่เราตั้งคำถามเกี่ยวกับตัวเองได้ หมายความว่า เราสามารถแยกตัวเราออกจากตัวเอง เราตั้งคำถามเกี่ยวกับธรรมชาติได้ เพราะเราไม่ใช่ธรรมชาติ (the in-itself) มนุษย์คือเสรีภาพ เพราะมนุษย์ไม่ได้เป็นอัตตาที่คงตัวอยู่ ไม่ได้เป็นตัวของตัวเองอยู่ตลอดเวลา แต่มนุษย์ว่างเปล่า เพราะความว่างเปล่านี้ทำให้เราสามารถใสอะไรลงไปก็ได้ นั่นคือ เสรีภาพ

เสรีภาพ คือความสามารถที่จะปฏิเสธ สิ่งที่ปฏิเสธได้จะต้อง ไม่มีตัวตน ไม่มีแก่นสาร และมนุษย์เท่านั้นที่เป็นรากฐานของความว่างเปล่า ทุกครั้งที่มีความรู้สึกเกิดขึ้นจะต้องเกิดอาการปฏิเสธนี้ และการปฏิเสธทำให้สิ่งอื่น ๆ ไม่มีอยู่ (non being) เช่น การเลี้ยงยิง เป้า คือการปฏิเสธสิ่งอื่น ๆ ที่ไม่ใช่เป้าออกไป ในที่นี้สิ่งที่ไม่ใช่เป้าคือสิ่งที่ไม่มีอยู่ อีกประการหนึ่ง ชาทรไม่เชื่อในความต่อเนื่องแห่งประสบการณ์ของมนุษย์ มนุษย์เป็นกระบวนการ

⁴⁹ Ibid., p. 30.

ปฏิบัติที่ไม่มีวาทะต่อเนื่อง ความรู้สึกที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งไม่มีความต่อเนื่อง และไม่มีสิ่งใดมา
 เชื่อมโยงให้ต่อเนื่องด้วย ดังนั้น อดีตจึงไม่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมในปัจจุบัน และในอนาคต
 ของมนุษย์ มนุษย์จึงมีเสรีภาพสมบูรณ์ (absolute freedom) พฤติกรรมในปัจจุบันนั้นเป็น
 การเลือกอย่างเสรี (free choice) ชาตรีไม่ยอมรับความเกี่ยวเนื่องที่เป็นเหตุเป็นผลกัน
 ของโลก และชีวิต เรื่องของโลกเป็นสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ เรื่องของตัวเรากว่าทำไมเราจึง
 ชอบทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่ได้เป็นอิทธิพลของอดีต ซึ่งชาตรีว่ามันเป็นเรื่องเหลวไหล (absurd)
 อธิบายไม่ได้

พุทธปรัชญาอธิบายว่า มนุษย์คือกระบวนการที่ต่อเนื่องกันโดยปราศจากอัตตา จึง
 เป็น อนัตตา และอนัตตานั้นเป็นรากฐานแห่งคำอธิบายเกี่ยวกับเสรีภาพของมนุษย์ เมื่อมนุษย์
 คือความว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน มนุษย์ก็ไม่ใช่ร่างกาย ไม่ใช่ความรู้สึก ผู้ที่หลุดพ้นแล้วจึงจะ
 เข้าใจถึงสภาวะเช่นนี้ จึงมีเสรีภาพอย่างสมบูรณ์ สำหรับคนธรรมดา คือความมนุษย์คือร่างกาย
 และความรู้สึก เบญจขันธ์นี้เป็นตัวตนของเรา ก็ย่อมตกเป็นทาสของ เบญจขันธ์ จึงไม่มีเสรีภาพ
 และมีสภาพเช่นเดียวกับสิ่งต่าง ๆ ในโลก คืออยู่ใต้อำนาจแห่งธรรมชาติ

การที่พุทธปรัชญาอธิบายว่า มนุษย์คือกระบวนการที่ต่อเนื่องกัน หมายความว่า อดีตมี
 อิทธิพลต่อปัจจุบันและอนาคต และการต่อเนื่องนี้เป็นไปโดยไม่ต้องมีตัวการที่อยู่เบื้องหลังมา
 เชื่อมโยงให้เป็นสายเดียวกัน กระบวนการนี้คือนามรูปที่เกิดดับสืบเนื่องกัน มนุษย์ที่เป็น
 นาย ก. ในปัจจุบัน ไม่ใช่คนเดียวกับนาย ก. ในอดีต แต่ก็ไม่ได้แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง
 ดังนั้น ในเวลาที่ต่างกัน มนุษย์ไม่ใช่คนเดียวกัน แต่ก็ไม่ใช่คนละคน แต่ความต่อเนื่องกันทำ
 ให้ดูเหมือนเป็นคนเดียวกัน พฤติกรรมในปัจจุบันของมนุษย์มีเงื่อนโซ่ส่วนหนึ่งมาจากอดีต การ
 ที่เราชอบสิ่งนั้นเกลียดสิ่งนี้ เป็นเพราะการสร้างนิสัยสั่งสมกันมา มนุษย์ให้ความหมายต่อ
 อารมณ์ภายนอก โดยสอดคล้องกับอุปนิสัยที่สะสมไว้

✓ พุทธปรัชญา อธิบายว่าโลกนี้มีกฎเกณฑ์ แม้จะปราศจากผู้สร้าง สิ่งทุกอย่างในโลก
 รวมทั้งคนที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์นี้ ในแง่นี้มนุษย์ก็เหมือนสิ่งอื่น ๆ ก็ต้อง
 ตกอยู่ใต้อำนาจของธรรมชาติ ทิศนะทางพุทธปรัชญาแตกต่างจากปรัชญาของชาตรีและฮูม
 ในแง่นี้ คือ ทั้งชาตรีและฮูม ไม่เชื่อในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งฮูมอธิบายว่า ความเชื่อ
 เช่นนี้เกิดจากความเคยชิน แต่ความนั้นไม่ได้มีอยู่จริง สำหรับพุทธปรัชญาเชื่อในระเบียบ

และความมีเหตุผลของ จักรวาลและมนุษย์ เชื่อว่ากฎแห่งธรรมชาติ กฎแห่งเหตุและผล กฎแห่งกรรม กฎแห่งสามัญญลักษณะ ฯลฯ ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างในโลก

ถ้ามนุษย์ลดตัวเองให้เหมือนกับสิ่งต่าง ๆ ในโลกแล้ว มนุษย์ไม่มีเสรีภาพ มนุษย์เป็นทาสของ เบญจขันธ์ เป็นทาสของอดีต แต่มนุษย์ซึ่งมีความรู้สึกนั้นไม่ได้เป็นผลของอดีตแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีเสรีภาพที่จะเลือก เพราะมนุษย์ไม่ใช่คน ๆ เดิมตลอดกาล แม้อุปนิสัยที่สั่งสมก็เปลี่ยนแปลงได้ พฤติกรรมของมนุษย์ไม่จำเป็นต้องเป็นผลของอดีตเสมอไป มนุษย์อยู่กึ่งกลางระหว่างเสรีภาพ และความถูกจองจำ จึงได้พยายามไต่หาเสรีภาพที่สมบูรณ์ จุดประสงค์ของมนุษย์คือเสรีภาพ หรือความหลุดพ้น

ในแง่หนึ่ง มนุษย์มีเสรีภาพที่จะเลือกกระทำการอันใดอันหนึ่ง แต่เมื่อทำไปแล้วก็หมายความว่า ผลแห่งการกระทำนั้นถูกกำหนดไว้แล้ว แสดงว่ามนุษย์มีเสรีภาพอยู่ส่วนหนึ่ง และถูกจำกัดในอีกส่วนหนึ่ง

ผู้ที่หลุดพ้นโดยรู้ถึงสภาพแห่งความว่างเปล่าของตัวเอง จะมีเสรีภาพเช่นเดียวกับมนุษย์ ตามทัศนะของชาห์ คือมีเสรีภาพที่สมบูรณ์ เสรีภาพในความหมายของพุทธปรัชญานั้น หมายถึงความเป็นอิสระจากตัวตน และโลกที่เคยยึดมั่นถือมั่น สิ่งที่เกี่ยวข้องอยู่กับตัวตนและโลกนี้ คือตัณหาและความทุกข์ เมื่อใดที่เราทำลาย ความยึดมั่นในตัวตนและโลกเสียได้ ก็เท่ากับเป็นการทำลายตัณหาและความทุกข์ ตัวตนหรือเบญจขันธ์และอุปนิสัยต่าง ๆ เปรียบเสมือนคุก มนุษย์คือนักโทษอยู่ในคุกนั้น เมื่อใดที่นักโทษออกจากคุก ก็มีเสรีภาพ ในทำนองเดียวกัน มนุษย์ตกเป็นทาสแห่งกรรมหรืออุปนิสัยในอดีต ซึ่งจะกำหนดพฤติกรรม หรือความรู้สึก เกิดภัย หรือความปรารถนาของเราต่อไป ตัวตนนี้เป็นผลมาจากกรรมในอดีต กรรมนั้นคือการกระทำที่เกิดจากโลภะ โทสะ และโมหะ และสิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนของเรา เราสลัดมันไถ่ทั้งสิ้น เมื่อสลัดมันไถ่เมื่อไร ความทุกข์ก็สิ้นไป เสรีภาพในแง่นี้คือความหลุดพ้น (salvation)

เสรีภาพตามทัศนะของชาห์ คือการที่มีอิสระในการเลือกให้ความหมายต่อสิ่งต่างๆ โดยไม่มีอิทธิพลจากอดีตมากำหนดการให้ความหมายของเรา แต่เสรีภาพนี้เป็นสิ่งที่คู่กับความรับผิดชอบ (responsibility) และทำให้เกิดความทุกข์ คนธรรมดา โดยทั่วไปไม่ชอบที่จะมีเสรีภาพ เพราะไม่อย่างก็มีความรับผิดชอบ ความหลุดพ้นตามทัศนะของชาห์ ไม่ใช่เป็นการ

ปฏิเสธเสรีภาพ เพื่อหลีกเลี่ยงความรับผิดชอบและความทุกข์ แต่เป็นการยอมรับความทุกข์ เพราะสิ่งเหล่านี้หลีกเลี่ยงไม่ได้ มนุษย์ต้องมีเสรีภาพโดยธรรมชาติของตัวเอง เสรีภาพไม่ใช่สิ่งที่จะต้องไปแสวงหา มันอยู่ในตัวมนุษย์นั่นเอง

ทั้งปรัชญาของชาตรีและพุทธปรัชญา เริ่มต้นด้วยการอธิบาย ความทุกข์ และความว่างเปล่าของมนุษย์ แต่การอธิบายต่างกัน คือชาตรีอธิบายในแง่ของภววิทยา (ontology) ส่วนพุทธปรัชญาอธิบายในแง่ประจักษ์ (empirical) และผลสรุปก็ต่างกัน คือพุทธปรัชญาสรุปว่า มนุษย์หลุดพ้นได้ ชะจัดความทุกข์ได้ด้วยวิชา เสรีภาพนำมาซึ่งความหลุดพ้นจากทุกข์และตัณหา ส่วนชาตรีอธิบายว่า ความทุกข์ชะจัดไม่ได้ ยังมีเสรีภาพมากขึ้นเพียงใด ความทุกข์ยิ่งเพิ่มขึ้น ความหลุดพ้นมีไม่ได้

ปรัชญาทั้ง 3 ระบบที่กล่าวมานี้ คือ ลัทธิประจักษ์วาท (Empiricism) ของฮูม ลัทธิเอกซิสเทนเซียลิสม์ (Existentialism) ของชาตรี และพุทธปรัชญา มีคำสอนที่รวมกันอยู่ประการหนึ่งคือ มนุษย์ไม่ใช่สัตว์โลกนี้ไม่ใช่สิ่งสร้างสรรค์ของพระเจ้า แต่ทั้ง 3 ระบบอธิบายต่างกัน ใช้วิธีการที่แตกต่างกัน และได้ผลสรุปที่ต่างกัน คือปรัชญาของฮูม จบลงด้วยวิมิตวาท (Skepticism) ทั้งชาตรีและฮูม ไม่ได้สอนเรื่องความหลุดพ้น แต่สำหรับพุทธปรัชญา ความหลุดพ้นคือการแก้ปัญหาที่เสนอไว้แต่แรก คือ ปัญหาเรื่องความทุกข์ อันเป็นลักษณะของศาสนาโดยทั่วไป ซึ่งเริ่มด้วยความไม่พอใจต่อสภาพที่เป็นอยู่ของชีวิต ซึ่งเท่ากับวางคนไว้ในที่มืด แล้วจึงแสดงหนทางที่จะไปสู่ความสว่าง พุทธปรัชญาและปรัชญาอินเดียระบบอื่น ๆ ส่วนใหญ่ ก็สอนในทำนองนี้ แม้ศาสนาคริสต์ก็เชื่อว่า คนเรามีบาปกำเนิด จุดหมายของคริสต์ คือ การพ้นจากบาป ศาสนาพุทธเชื่อว่า คนเรามีทุกข์ จุดหมายก็คือการพ้นจากทุกข์

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ พอจะสรุปได้ว่า พุทธปรัชญาอธิบายเรื่องอดีตและอนัตตา โดยการวิเคราะห์ทุกสิ่งที่มีอยู่ แล้วสรุปว่าสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่นั้นเป็นอนัตตา ทั้งนี้โดยอธิบายลักษณะของอิตตาคงปรากฏในอนัตตลักษณะสูตรว่า "...ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอิตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด รูป

ของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย..."⁵⁰ แล้วก็พบว่า ไม่มีสิ่งใดที่เขาลักษณะที่จะเป็นอตฺตาเลย นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าได้สรุปเป็นกฎว่า สิ่งใดก็ตามที่ไม่เที่ยง แดกทำลายได้ เป็นทุกข์ และก่อให้เกิดความรู้สึกที่เป็นทุกข์แล้ว สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตา ซึ่งปรากฏว่าสิ่งต่าง ๆ ที่เรารับรู้ได้ เขาลักษณะเช่นนี้ทั้งสิ้น สิ่งที่มีสมมุติเรียกกันว่าตัวตน คือเบญจขันธ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้น เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ส่วนประกอบเหล่านี้โดยละเอียด ก็สรุปได้ว่า ทั้งหมดนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และลักษณะเช่นนี้ก็เป็นลักษณะของอารมณ์ภายนอก หรือสิ่งต่าง ๆ ในโลกด้วยเช่นกัน ดังนั้นทุกสิ่งที่เราสามารถรับรู้ได้ เข้าถึงได้ เป็นอนัตตาทั้งสิ้น เรื่องของอตฺตาตามแนวความคิดของปรัชญาอุปนิษัทนั้นไม่อยู่ในขอบข่ายแห่งการรับรู้ คือทั้งคนธรรมดาและพระอรหันต์ก็ไม่ใคร่หรือเข้าถึงในสิ่งที่เรียกว่าอตฺตาเลย แม้แต่นิพพานซึ่งเป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้นตามทัศนะของพุทธปรัชญา ก็เป็นอนัตตา ดังนั้น "ตามนัยแห่งพุทธปรัชญา ปัญหาที่ควรศึกษาไม่ใช่ปัญหาที่ว่า อตฺตาคืออะไร แต่ควรศึกษาว่า อะไรบ้างที่เป็นอนัตตา"⁵¹

ผู้ที่ทำการศึกษาเรื่องอตฺตา แสดงว่าผู้นั้นมีความเชื่ออยู่แต่เดิมแล้วว่า อตฺตามีอยู่ จึงได้มุ่งศึกษาเรื่องนี้ ซึ่งบางคนก็เชื่อว่าเบญจขันธ์เป็นอตฺตา บางก็ว่าร่างกายเป็นอตฺตา บางก็ว่า วิญญาณเป็นอตฺตา คือเป็นจิตเที่ยงแท้ที่เป็นตัวการรับรู้โลกภายนอก ซึ่งเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงวิจารณ์ไว้ ดังนี้

กฺุกรภิกษุ ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ในโลกนี้ เป็นผู้ไม่ได้เห็นพระอรិยะ
ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ไคฝึกในธรรมของพระอริยะ
ไม่ไคเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ไคฝึกในธรรม
ของสัตบุรุษ ยอมเล็งเห็นรูปโดยความเป็นอตฺตาบาง เล็งเห็นอตฺตา
วุมิรูปบาง เล็งเห็นรูปในอตฺตาบาง เล็งเห็นอตฺตาในรูปบาง
เล็งเห็นเวทนา ฯลฯ...สัญญา ฯลฯ...สังขาร ฯลฯ...วิญญาณ ฯลฯ⁵²

⁵⁰"อนัตตลักขณสูตร," เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

⁵¹ George Grimm, *op.cit.*, p. 499.

⁵²"ภทเทภรตฺตสูตร" (ข้อ 532), มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก, พระไตรปิฎก
ภาษาไทย เล่ม 22, ..., หน้า 423.

จากการวิเคราะห์กระบวนการรับรู้นั้น ทำให้รู้ว่า เบื้องต้นไม่ใช่อตฺตา นั่นคือ กระบวนการรับรู้จะเริ่มขึ้นเมื่ออายตนะภายนอก และอายตนะภายใน ซึ่งเป็นรูปขันธ์กระทบกัน เกิดนามขันธ์คือวิญญาณ เวทนา สัญญา และสังขาร ตามลำดับ เกิดขึ้นชั่วแวบเดียวแล้วก็ดับ และเกิดดับต่อเนื่องกันไปตลอด และในกระบวนการรับรู้นั้นปราศจากตัวตน หรืออตฺตา ผู้รู้ดังกล่าวแล้ว อตฺตาจะมีหรือไม่ก็ตาม เป็นสิ่งที่เราไม่รู้ได้ ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงไม่ศึกษาหรือให้ความสนใจเรื่องอตฺตา และปัญหาทางอภิปรัชญาเกี่ยวกับอตฺตา และโลกนั้น พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ เรื่องที่พระองค์สอนก็คือ เรื่องความทุกข์ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับตัวตนที่สัมพันธ์กับโลก หรืออารมณ์ภายนอกนั้นเอง

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย